

JAARGANG 14
NUMMER 2
ZOMER 2008

TRADITIE

TIJDSCHRIFT OVER ALLEDAAGSE DINGEN, TRADITIES EN RITUELEN

Draaiorgels
Gehaktbal
Kader Abdolah
Spaanse Griep
Bloemencorso

Tradities hebben alles te maken met de culturele bagage die je van huis uit hebt mee gekregen. Ik beschrijf het altijd als een rugzakje. Iedereen heeft een rugzakje met de gewoonten en gebruiken, met de tradities en rituelen die hij of zij van zijn ouders en voorouders heeft overgenomen. Het woord traditie zegt het al: het overhandigen van cultuur van de ene generatie op de andere. De inhoud van het rugzakje laat je niet ongemoeid. Daar haal je sommige tradities uit en je stopt er andere gewoonten in. Je past het rugzakje aan, omdat de tijd verandert. Jouw leven is dat van jouw ouders en grootouders niet.

Kader Abdolah verwoordt het anders. Hij noemt het 'het boek van mijn vader'. In zijn geval is dat de *Koran*, die in Iran voor veel moslims de leidraad van hun leven is. Abdolah kwam, toen hij hier in Nederland kwam wonen, van een wij-cultuur in een ik-cultuur terecht en ging op zoek naar zijn wortels. Hij ontdekte dat hij niet alleen het fysieke uiterlijk van zijn voorouders had geërfd, maar ook hun herinneringen, pijn en verlangens. Van generatie op generatie werd de *Koran* doorgegeven. Als zoon liep hij in dezelfde lijn, maar las de *Koran* anders.

Kader Abdolah: 'Mijn vader heeft er nooit van kunnen genieten. Uit respect voor het boek ging hij zich iedere keer, voordat hij het aanraakte, wassen en schone kleren aan doen. Ik ontdekte de schoonheid. Het is de taak van de zonen om het boek van hun vader te lezen en er hun eigen interpretatie aan te geven. Dan pas ben je volwassen. Als ik op dezelfde voet was doorgegaan, was ik kind gebleven.'

Dat is wat er met tradities gebeurt. Je neemt ze van de vorige generatie over, maar je zet ze naar eigen hand. Tradities zijn niet onveranderlijk. Het zijn de wortels waarmee wij in de maatschappij verankerd zijn, maar die wij keer op keer naar onze eigen inzichten en behoeften herijken.

Ineke Strouken

Inhoud

- 2 Voorwoord
Ineke Strouken
- 4 Draaiorgels
Typisch Nederlands cultuurgoed
Jolly van der Velden
- 10 Hoe klonk muziek vroeger?
Een bijzondere tentoonstelling
Jolly van der Velden
- 16 Gehaktbal
Woensdag gehakttag
Karin Vaneker
- 20 Alledaagse Dingen
Ineke Strouken
- 22 Kader Abdolah
Het boek van mijn vader
Jolly van der Velden
- 26 Ivans
De eerste Nederlandse detectiveschrijver
A. Brok
- 30 Spaanse Griep
Een doodgezwegen ramp
Diète Dumans
- 33 Kunst met bloemen
Bloemencorso's in Nederland
Piet de Boer

In dit nummer

- 4 Draaiorgels
Nederland heeft een unieke draaiorgelcultuur, die ook in het buitenland bewondering geniet. Draaiorgel De Arabier van de Firma Perlee is wereldberoemd en heeft de hele wereld over gereisd. Vroeger kwamen de draaiorgels regelmatig door de straten en werd er buiten op de draaiorgelmuziek gedanst. Tegenwoordig kom je nog steeds de draaiorgelman op de markt, kermis en andere festiviteiten tegen, maar het wordt steeds moeilijker om met draaiorgelmuziek de kost te verdienen. Daarom wordt het tijd om de draaiorgels te behoeden voor verkoop naar het buitenland.
- 16 Gehaktbal
Onze gehaktbal met mosterd behoort bijna tot de Nederlandse volkskeuken. In de vaderlandse geschiedenis komen wij de gehaktbal vanaf 1615 tegen in de bronnen. Dan schrijft de dichter Bredero over een 'mooie frickedill', een ronde schijf van gehakt vlees. Volgens de schrijver P.C. Hooft waren 'fricadellen' vlees voor ongetrouwde vrouwen. Wim T. Schippers gebruikte in 1965 de gehaktbal om er controversiële kunst mee te maken. Dankzij de Nederlandse Slagersbond kennen wij allemaal nog de leuke: 'Woensdag gehakttag'.
- 22 Kader Abdolah
Een populaire Nederlandse schrijver is Kader Abdolah, afkomstig uit Iran. In zijn nieuwste publicatie *De Koran* gaat hij op zoek naar het boek van zijn vader. *De Koran* is het boek van vele vaders. Kader Abdolah vindt dat het de taak is van alle zonen om het boek van hun vader te lezen en er hun eigen interpretatie aan te geven. Op deze manier krijgen ze inzicht in de tradities, die zij van hun voorvaders hebben meegekregen.
- 30 Spaanse Griep
Negentig jaar geleden brak er een griep uit, waaraan 50 miljoen mensen overleden. De geringe belangstelling die deze mysterieuze ziekte kreeg, is niet te verklaren. Niet minder dan één procent van de wereldbevolking stierf in korte tijd. Toch lijkt de Spaanse Griep uit ons collectief geheugen te zijn gepoetst.
- 33 Bloemencorso's
In Nederland bestaan ongeveer twintig bloemencorso's. De vroegste vermelding van de corso's is in de negentiende eeuw. Een corso bestond toen vooral uit versierde fietsen en karren. De bloemencorso's in de bollenstreek gebruiken hyacinten om hun wagens op te tuigen, de corso's in Overijssel en Gelderland dahliës.

De draaiorgelman hoort bij het Nederlandse straatbeeld.

Draaiorgels

Tekst **JOLLY VAN DER VELDEN**
Foto's **MUSEUM VAN SPEELKLOK TOT PIEREMENT**
NATIONALE BEELDBANK

Er wordt wel gezegd dat draaiorgels in de beeldvorming over Nederland net zo belangrijk zijn als tulpen en klompen. Dat klopt ook wel, want draaiorgels op straat zijn echt typisch Nederlands. In Duitsland kent men wel kleine (buik)orgeltjes en in Frankrijk en België grote café- en kermisorgels. Daarom heeft de Minister van Cultuur in 1992 vijf straatorgels in Nederland op de lijst van onvervangbare cultuuroederen gezet. Deze lijst wordt gehanteerd in het kader van de Wet op het Cultuurbehoud. Deze status beschermt de orgels onder andere tegen uitvoer naar het buitenland.

Iedereen die wat meer wilt weten van automatische muziekinstrumenten komt al gauw uit bij het Nationaal Museum van Speelklok tot Pierement in Utrecht. Een bruisend museum in het hart van de stad, waar zo'n elfhonderd instrumenten deel uitmaken van de collectie. Je kunt ze daar niet alleen bekijken, maar ook horen! En wees niet verbaasd als je tijdens een rondleiding wordt uitgenodigd een lied mee te zingen bij de muziek van een buikorgel of een dansje te maken op de tonen van een enorm dansorgel.

Een automatisch muziekinstrument is volgens de definitie van het museum een 'muziekinstrument dat voorzien is van een programma, waardoor het zonder hulp van een bespeler kan musiceren'.

Een draaiorgel is zo'n automatisch muziekinstrument, evenals het kermis- en het dansorgel. Maar er zijn nog veel meer vormen. Veel muziekinstrumenten hebben een automatische variant, bijvoorbeeld piano's (pianola's), harmoniums, accordeons en trompetten. Er bestaan zelfs hele automatische orkesten in de vorm van een orchestrion. Die waren in de negentiende en begin twintigste eeuw populair in openbare gelegenheden ter vervanging van een echt orkest.

Hoe het begon

De oudste vorm van automatische muziek in Nederland is een torenocarillon. Zo'n vierhonderd jaar geleden, toen niet iedereen een horloge of een klok in huis had, was de torenklok heel handig om te weten hoe laat het was. Voor mensen die verder van

de kerk af aan het werken waren en de klok niet konden zien, werd een slagwerk toegevoegd met een melodietje. Eerst hoorde men de melodie en dan ging de torenklok slaan. Zo werden de mensen gewaarschuwd wanneer ze de uren moesten tellen.

Het mechaniek bestond uit een grote ijzeren trommel met metalen stiften, die ronddraaiend hamers in beweging bracht die de klokken bespeelden. Later werd het technisch mogelijk een dergelijk mechaniek steeds kleiner te maken, waardoor het ook andere toepassingen kon vinden. Bijvoorbeeld voor een tafelklok in huis, in een speeldoos en zelfs in een horloge.

Voortschrijdende techniek

In 1806 werd in Duitsland de eerste draaiorgelfabriek geopend. Frankrijk volgde snel. De draaiorgels in de negentiende eeuw hadden als drager van het muziekprogramma een cilinder met stiften en bruggetjes. Als de rol één keer was omgedraaid, was de melodie afgelopen. Vaak kon de rol dan nog verschoven worden, zodat er zes tot twaalf muziekstukken gespeeld konden worden. Toch bleef dat een beperkt repertoire.

In 1892 kwam de Parijzenaar Gavioli met een nieuwe uitvinding: het draaiorgelboek. Het was een revolutie in de draaiorgelbouw. In plaats van het gebruik van grote, zware en kwetsbare cilinders kon het muziekprogramma nu geponst worden in zigzag gevouwen, kartonnen orgelboeken die veel lichter en goedkoper waren. Dit systeem laat de zogenaamde toetsen van het instrument in de ponsgaten van het orgelboek vallen, waar- >

Kermisorgel De Schuyt

door er klepjes geopend worden die lucht laten stromen in de orgelpijpen die het geluid voortbrengen. Aanvankelijk ging het aantal toetsen gelijk op met het aantal orgelpijpen; in een later stadium werd het technisch mogelijk een instrument met bijvoorbeeld zeventig toetsen wel tweehonderd orgelpijpen te laten bespelen. Wat uiteraard meer muzikale variatie opleverde.

Muziek op de kermis

Kermis is volksvermaak bij uitstek. Voordat men muziek van radio, plaat, band of CD kon afspelen, was men afhankelijk van echte muzikanten of van een kermisorgel. Met muziek kon men de attracties luister bij zetten, er kon op gedanst worden,

Draaiorgels waren te zien op straat, in het café en op de kermis.

maar het hielp ook om de sfeer te verhogen waardoor er meer gedronken werd en meer geld in het laatje kwam. Steeds grotere en meer spectaculaire kermisattracties volgden elkaar op en de kermisorgels gingen mee met die trend. Ze werden steeds groter en kregen meer muzikale mogelijkheden door het aantal toetsen uit te breiden. Ook de vormgeving werd steeds uitgebreider. Barokke gouden krullen, bloemen, landelijke tafereelen,

portretten en beelden in opvallende kleuren waren op het showfront te zien.

Het museum heeft onder andere het kermisorgel *De Schuyt* in de collectie. Dit was oorspronkelijk een dansorgel, dat omgebouwd is tot kermisorgel door Carl Frei. Het repertoire, waaronder arrangementen van Frei zelf, is grotendeels bewaard gebleven en te horen.

Dansorgels

De grote bloeiperiode van de dansorgels viel samen met die van de kermisorgels, van 1920 tot 1940. Hun ondergang ging ook hand in hand; door de oorlogsjaren en door de opkomst van muziekreproductie op band en plaat. Geluidsinstallaties waren goedkoper en gemakkelijker aan te vullen met repertoire.

Maar voordat het zover was, werd er gedanst! Voornamelijk in Vlaanderen en in Brabant. Danspaleizen en café-dansants met gladde vloeren, kroonluchters en het liefst met spiegels in de zaal, zodat het front van het orgel weerkaatst werd. Een wals, een foxtrot of een tango met veel slagwerk vanwege het ritme. De dansers betaalden per nummer. Hierdoor waren de muziekstukken aanmerkelijk korter dan op de kermis, waar een pot-pourri veel gemakkelijker was, omdat dan niet zo vaak van orgelboek gewisseld hoefde te worden.

Dansorgels waren populair. Het museum heeft er een van de orgelfabriek Mortier, een groot bedrijf dat ieder jaar zo'n zeventig orgels afleverde. Als je ervoor staat en ziet hoeveel vierkante meters front er is beschilderd en versierd met opengewerkt houtwerk, nog los van het instrument zelf, dan is dat haast niet voor te stellen.

Buikorgeltjes

Buikorgeltjes werden gemaakt om op straat te bespelen. De muziek komt voort uit een ronddraaiende, door een slinger op gang gebrachte, cilinder waar een beperkte hoeveelheid melodieën op kan staan. Om toch de nodige variatie te kunnen leveren, werden er verschillende teksten gezongen bij hetzelfde deuntje. Vaak sentimentele liedjes over rampspoed en ontrouw, die letterlijk op een smartlap waren geschreven, compleet met illustraties, zodat iedereen luidkeels mee kon zingen. Soms werd de orgelman vergezeld door acrobaten of dieren, zodat er een echte vertoning gegeven kon worden.

Straatorgels

Aan het begin van de twintigste eeuw verschenen de eerste boekdraaiorgels in Amsterdam. Deze waren op de markt gebracht door het bekende orgelverhuurbedrijf van Léon Warnies, later de firma Perlee. De Firma Perlee heeft recent zijn collectie van twaalf orgels bij het Museum van Speelklok tot Pierement ondergebracht. Naast orgels leverde Perlee ook orgelboeken en kon men er arrangementen bestellen.

Het orgelboek, een revolutionaire ontwikkeling in de draaiorgelmuziek.

De Arabier van Perlee is Nederlands beroemdste draaiorgel

Een buikorgeltje

Een Mortier orgel

Kermisorgel de Wrede van Vermolen (Hannover, circa 1910)

Veel mensen konden door een orgel te huren en er de straat mee op te gaan, al draaiend hun brood verdienen. Later werd de aandrijving veelal gemotoriseerd, zodat dat stuk van het zware werk in ieder geval verleden tijd was. In die tijd waren er alleen al in een stad als Amsterdam tientallen orgels op straat. In andere steden waren het er niet veel minder. Mensen, volwassenen én kinderen, kwamen op het geluid af als de orgels de straat inreden en hun marsen, walsen en andere populaire muziek lieten horen. Het was dan gewoon even feest.

Ook van deze straatorgels heeft het museum natuurlijk prachtige voorbeelden, zoals *De Zeventiger* en *De Dubbele Biphone*. De laatste werd door Carl Frei gebouwd en is een voorbeeld van een type 90-toets. Carl Frei, in de museumgids de *éminence grise* van de Nederlandse orgelbouw genoemd, was een bijzondere man. Als twintigjarige jongen kwam hij uit Duitsland naar Breda. Hij had toen al een muzikale scholing en werkervaring in de belangrijkste orgelbouwcentra in Duitsland en Frankrijk achter de rug. Hij had een heel eigen idee over hoe straatorgels moesten klinken. Dit betekende dat hij nieuwe registers introduceerde, die ook veel navolging kregen. Hij had een goed muzikaal voorstellingsvermogen en heeft mede daardoor de Nederlandse draaiorgelcultuur nieuw leven ingeblazen.

Een draaiorgelman op de markt in Deventer

Er is een mooi verhaal over een voormalig directeur van het Concertgebouworkest die inmiddels in Amerika woonde, maar regelmatig terugkwam voor zijn werk. In Amsterdam logeerde hij dan in het Amstelhotel. Daar hoorde hij op een gegeven moment een draaiorgel met muziek van Carl Frei, waarop hij verzuchtte 'zulke mensen had ik in het Concertgebouworkest moeten hebben.' Het verhaal gaat nog verder dat hij daarna iedere keer als hij daar logeerde het draaiorgel liet komen om voor hem te spelen.

De Arabier

Het bekendste orgel van Nederland, *De Arabier* van de firma Perlee, is ook ondergebracht bij het Museum van Speelklok tot Pierement. Het is één van de orgels die op de lijst van beschermd nationaal cultuurbezit staan. Oorspronkelijk als dansorgel gebouwd in Antwerpen, kwam het in de jaren dertig in handen van de heer Perlee Sr. Zijn zoon bouwde het instrument later om tot een 75-toets straatorgel. De naam komt van de Arabisch aandoende schilderijen op het front. Van 1952 tot 1977 heeft het orgel in Groningen gespeeld. De exploitant daar was de heer Elderman. Het is daar dat de populariteit is begonnen, niet in de laatste plaats doordat het muzikale repertoire aan orgelboeken enorm werd uitgebreid, ook met klasieke muziekstukken. Dit orgel heeft veel buitenlandse tournees gemaakt en de muziek is op een groot aantal langspeelplaten verschenen. Dit alles maakt dat juist dit orgel wordt gezien als het beroemdste draaiorgel ter wereld.

Wat voor de dans- en kermisorgels geldt, gaat in mindere mate ook op voor de straatorgels. De oorlogsjaren waren een breekpunt wat de populariteit betreft. In de eerste plaats doordat er vanaf 1942 geen orgels meer op straat mochten spelen, maar ook daarna hebben ze nooit meer dezelfde plek ingenomen als voor de oorlog. Schuld hieraan waren de toenemende hoogbouw, werkende mensen en ook hier weer de radio en de grammofoon die gemeengoed werden.

Mooie tijden

Min of meer bij toeval ontmoet ik Zweris de Ruijter, een Rijswijkse draaiorgelman, op straat. Hij speelt met zijn orgel *Grote radiokast* in het centrum van Den Haag en is zoals hij zelf zegt opgegroeid met draaiorgels. 'Vanaf een jaar of acht ging ik al met mijn vader mee met ditzelfde orgel. We trokken door Rijswijk, Leidschendam, Wateringen en Den Haag. Dat waren mooie tijden. Ik ben er zelf mee doorgedaan, maar sinds een jaar of dertien kan ik er niet meer van bestaan. Ik werk nu drie dagen op de bus, alleen in het weekend ben ik nog met het orgel op pad. Op doorde-weekse dagen is er helemaal geen handel meer. Vroeger was het leuker, ook de reacties van de mensen. Zowel van het publiek als van de winkeliers.'

Het paard voor het orgel staat rustig te wachten tot ze weer een stukje verder gaan. Dat was ongetwijfeld vroeger zo en is nu nog zo; elk kwartier naar een nieuwe stek om een ander publiek te trekken. Op mijn vraag of hij ondanks de huidige situatie nog wel door wil gaan, geeft De Ruijter een kort antwoord terwijl hij even een schouder ophaalt: 'Ik kan het niet loslaten...'

Nationaal Fonds Draaiorgelbehoud

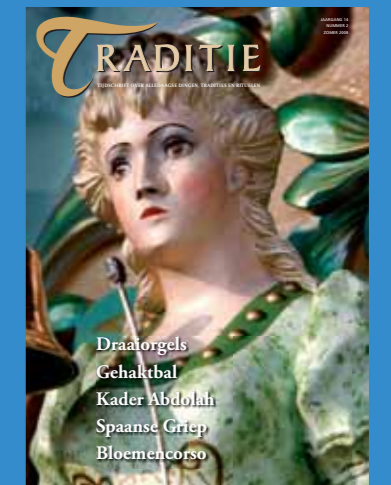
Voor het behoud van orgels is een Nationaal Fonds Draaiorgelbehoud opgericht dat als doelstelling heeft zoveel mogelijk instrumenten te behouden en een functie te geven, zodat ze ook echt gebruikt worden. Er was namelijk een tendens dat veel orgels naar het buitenland gingen, waar ze door een ander klimaat en matig onderhoud verloren gingen. De heer Rein Schenk is voorzitter van het fonds. 'De plek die het draaiorgel in de samenleving heeft, wordt steeds kleiner. Het is een instrument uit de tijd dat er geen ander vermaak was. Het was echt volksvermaak. Als kind liep ik er in Amsterdam al achteraan. Er waren er toen nog wel zo'n vijftien op straat. Prachtig vond ik het. In grote lijnen neemt de draaiorgelcultuur in de openbaarheid af en verschuift het naar privébezit. Het is minder leuk dan vroeger. Voor mij is het een stukje nostalgie, maar het gaat ook om het complete plaatje van de muziek en het instrument zelf. Er zijn nog steeds mensen die orgels bouwen, maar qua klankkleur is het toch minder. Vroeger waren er meer vakmensen in fabrieken met honderden werknemers. Nu zijn er alleen nog maar kleine bedrijfjes.' Draaiorgels en draaiorgelmuziek zijn cultuurobjecten geworden waar wij zuinig op moeten zijn. ◀

Meer informatie: www.museumspeelklok.nl en www.draaiorgelbehoud.nl

Een jaar lang *Traditie* voor maar € 18,-

Tradities zijn gewoonten en gebruiken die doorgegeven worden van generatie op generatie. Lees daarom elk kwartaal over de boeiende achtergronden van onze alledaagse dingen, tradities en rituelen.

Word nu abonnee en u krijgt een welkomstgeschenk cadeau.

Ja, ik neem tot wederopzegging een jaarabonnement op *Traditie*.

Naam _____
 Straat _____
 Postcode _____
 Woonplaats _____
 Telefoon _____
 E-mail _____
 Datum _____
 Handtekening _____

Stuur deze bon naar: Nederlands Centrum voor Volkscultuur
 Postbus 13113, 3507 LC Utrecht

Hoe klonk de muziek vroeger?

Tekst **JOLLY VAN DER VELDEN**
Foto's **NOORDBRABANTS MUSEUM**

In het Noordbrabants Museum in 's-Hertogenbosch is een bijzondere tentoonstelling ingericht: 'Muziek – gespeeld en verbeeld'. Je kunt daar horen hoe een schilderij klinkt en zien hoe vroeger muziek maken eruit zag. Er zijn schilderijen, speciaal voor deze tentoonstelling gemaakte installaties die je zelf kunt bedienen, muziekinstrumenten, muziekfragmenten, originele composities en muzikale beeldende kunst, zoals de piano met één toets van Jaap Kroneman.

Paul Huys Janssen, conservator oude kunst van het museum: 'Muziek is een communicatiemiddel en speelt meer dan andere kunstuitingen direct op de emoties in. Het kan je droevig stemmen of opvrolijken. We zijn uitgegaan van de vraag, hoe klinkt een schilderij? Terwijl een schilderij in wezen doofstom is. Meer concreet betekent het dat we wilden laten horen welke klanken een draailier of een rommelpot kan voortbrengen; instrumenten die zo veel op schilderijen te zien zijn. We hebben geprobeerd de geschiedenis toegankelijker te maken.' Bij deze tentoonstelling wordt samengewerkt met Het Brabants Orkest.

Het geluid van Jeroen Bosch

Direct na binnenkomst is er al wat te beleven en te beluisteren. De *Tuin der lusten* van Jeroen Bosch is geprojecteerd op een interactieve installatie zodat je, door ze aan te raken, al die vreemde figuurtjes uit de hel kunt beluisteren als ze op hun muziekinstrumenten spelen. Te horen zijn onder andere een draailier, een harp, een trommel en een pommer. De laatste was een in de middeleeuwen bekend dubbelrietinstrument. De draailier was populair en werd veel op straat gespeeld. Het is een instrument waarbij het draaien aan de lier een constante klank produceert, daarnaast kan

de melodie op het klavier worden gespeeld.

Dubbele betekenis

Al eeuwenlang zijn kunstwerken gemaakt, waarin muziekinstrumenten of het musiceren uitgebeeld worden. Met name in de zestiende en zeventiende eeuw zat er veel symboliek in de schilderijen. Realistische voorstellingen met een diepere bodem. Instrumenten, attributen of gedrag van mensen kunnen een heel andere betekenis hebben dan waar op het eerste gezicht aan gedacht wordt. Een algemeen geldende mening of een moraal wordt verbonden aan een beeld,

Muzikanten in een mosselschelp, 1570. Pieter van der Heyden naar Jeroen Bosch. Collectie: Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch.

soms met de nodige humor. Het thema muziek leent zich hier uitstekend voor, wat meteen duidelijk wordt bij het eerste schilderij van de tentoonstelling.

Moraliserende kunst

Een van de topstukken van de tentoonstelling is het schilderij van een navolger van Jeroen Bosch, *Het concert in het ei*. Het is een laatmiddeleeuws stuk waarop de muziekinstrumenten worden gepresenteerd als symbool voor de losbandige kant van de mens. Ze vertegenwoordigen drankzucht, hoerij, domheid en zotterij en zijn de tegenpolen van hemelse muziek. Dit thema wordt onderstreept door allerlei andere attributen, zoals een uil op het hoofd van een non, wat staat voor dwaasheid, en een aal aan de boom, wat een verwijzing is naar lustig bier drinken. Als overtreffende trap geeft een monnik leiding aan het zingen van een liefdeslied uit een liedboek. Niet echt iets dat verwacht wordt van een monnik. Als muzikale ondersteuning bij dit schilderij is de Tourdion te beluisteren, een laatmiddeleeuws Frans drinklied.

Andere voorbeelden van kunst die de toeschouwer waarschuwen hoe het

niet moet, zijn twee gravures van Pieter van der Heyden, naar Jeroen Bosch, *De blauwe schuit* en *Muzikanten in een mosselschelp*.

Op de eerste is een gezelschap te zien dat op Vastenavond muziek en vertier maakt. Op de andere losbandig en vraatzuchtig gedrag van een stel geestelijken in een mosselschelp, een erotisch symbool.

In *De strijd tussen Vastenavond en Vasten* van een navolger van Jeroen Bosch staat de doedelzakspeler symbool voor de overdaad van Vastenavond. Kunst als moraliserende wijsvinger en het verbeelden van musicerende mensen en muziekinstrumenten had daar een duidelijke rol in.

Invloed van de religie

Het onderscheid tussen moreel goede en moreel slechte muziek bestond ook in de middeleeuwen al eeuwenlang. Plato wees al bepaalde ritmen en instrumenten af, omdat ze een ongunstige uitwerking op de menselijke ziel zouden hebben. Goed en slecht had alles te maken met het onderscheid tussen religieus en profaan, tussen hemels en werelds.

In de Christelijke wereld was de kerk het centrum van waaruit alle kunsten ontstonden, dus ook de muziek. Die werd daar aanvankelijk alleen gebruikt om de vroomheid van mensen te vergroten. Vanaf de dertiende eeuw kwam er ook steeds meer niet-kerkelijke muziek, zoals liefdes- en volksliederen in de spreektaal in plaats van alleen maar in het Latijn. De Reformatie had ook zo zijn invloed. Luther beschouwde muziek als een goddelijk geschenk en zag een verband tussen de harmonie van de schepping en de muzikale harmonie. Calvin was behoudender en beoordeelde muziek op haar morele gehalte. Dansen lag voor hem erg dicht bij onkuisheid. Dit denkbeeld heeft in de Republiek van de zeventiende eeuw veel invloed gehad.

Onder druk van de protestanten werden steeds meer psalmen in de volkstaal geïntroduceerd. Ter afscheiding van de roomse muziekcultuur en omdat er gemakkelijker kon worden meegezongen door de kerkbezoekers. Een fel discussiepunt tussen de strenge en de wat meer gematigde calvinisten was in die tijd de vraag of de psalmen al dan niet moesten worden begeleid door het orgel dat in

De strijd tussen Vastenavond en Vasten (1555-1575). Navolger van Jeroen Bosch. Collectie: Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch.

Meester Jan Slechthoofd wordt het hof gemaakt door een oude vrouw (circa 1550). Collectie: Rijksmuseum Amsterdam, Rijksprentenkabinet.

iedere kerk aanwezig was. Vanaf 1572 werden er alleen nog ongeleide psalmen toegestaan. Een paar jaar later kwam er vanuit de Synode zelfs de opdracht alle orgels uit de kerken te verwijderen. Gelukkig is het nooit zo ver gekomen, doordat de orgels stadseigendom waren. Constantijn Huygens heeft in deze discussie nog zijn invloed laten gelden ten bate van het orgelspel. Hij vond het noodzakelijk om het zingen van de kerkbezoekers in goede banen te leiden.

Een museale rondwandeling waarbij het oog wat wil – en krijgt – en het oor gestreeld wordt.

Het woord *psalm* komt van het Griekse 'lied bij snaarspel'. De psalmen uit de Bijbel vormen het oudste liedboek dat nog steeds gebruikt wordt. Men gaat ervan uit dat een aanzienlijk deel van de

honderdvijftig psalmen door koning David zelf is gecomponeerd. In de Bijbel komt muziek veelvuldig voor. Meestal in positieve zin. Bijvoorbeeld zingende en musicerende engelen of David met zijn harp, die Saul tot rust brengt met zijn spel.

Duivelse instrumenten

Op de tentoonstelling is een vijftiende-eeuws houten beeld te zien dat een onderdeel was van een Maria-altaar. *Drie musicerende engelen met Jozef*, gemaakt door Adriaen van Wesel.

In het boek *Kronieken* kunnen we lezen dat er vierduizend muzikanten voor de eredienst in de tempel in

Jeruzalem in dienst waren. Er waren zangers bij en muzikanten die onder andere speelden op harpen, cimbalen, lieren en bazuinen. Muziek was in die context blijkbaar van groot belang.

Ondanks deze teksten is er vanuit de kerkvaders herhaaldelijk geprotesteerd tegen bepaalde instrumenten of liederen die zij niet beschouwden als ter meerdere eer en glorie van God, maar verondersteld werden een verderfelijke invloed op hun kudde uit te oefenen. Men zag daarin de werken van Satan in vermomming.

Duivelse of foute instrumenten waren de draailier, de doedelzak, de fluit of de rommelpot. Goede instrumenten waren de klavecimbel, het orgel en de luit. Hoewel de laatste ook wel werd geassocieerd met seksualiteit en prostitutie.

Hoe er naar een muziekinstrument werd gekeken, kon ook in de loop van de tijd veranderen. Zo stond aanvankelijk de viool in een ongunstig daglicht, doordat het krassen van de speelman als bandeloos werd beleefd en er op de muziek gedanst werd. Pas in de achttiende eeuw werd het een instrument van de hogere stand.

Muziekcultuur in de zeventiende eeuw

De status van uitvoerende musici was niet hoog, wat niet wil zeggen dat er geen waardering was voor degene die het carillon bespeelde in de kerktoeren. De muzikant werd als een ambachtsman beschouwd, niet als een kunstenaar of artiest.

Muziek maken in huiselijk kring was erg geliefd in de hogere standen. Iemand als Constantijn Huygens speelde de viola da Gamba, de luit, de gitaar, het klavecimbel en het orgel. Daarnaast componeerde hij. Zolang maar werd vermeden dat het nodig was om er de kost mee te verdienen, was het goed. Hij hield zich ongetwijfeld aan een bekend handboek uit zijn tijd, van Castiglione, waarin stond: 'de hoveling mag alleen muziek maken als tijdverdrijf, en eerst na veel aandringen, en niet in tegenwoordigheid van onedel volk of van een grote menigte.'

Daarnaast werd er gespeeld in de zogenaamde muziekcolleges. Op de tentoonstelling is een voorbeeld daarvan te zien van de Utrechtse schilder Joost Droochsloot. Hij schilderde een musicerend gezelschap rondom een muziekstandaard. Het zou het stadscollege van Utrecht voorstellen, maar gezien het feit dat er vier zangeressen meedoen is het zeer onwaarschijnlijk dat hij dit tafereel naar de werkelijkheid heeft geschilderd. Voor vrouwen was er in een dergelijk gezelschap geen plaats in die tijd. Als geluidsfragment is het *Wilhelmus*, gespeeld op een citer te beluisteren.

Ondanks deze beperkingen bloeide het zeventiende-eeuwse muziekleven wel degelijk. Niet in de laatste plaats doordat er veel werd gezongen. Een grote hoeveelheid liedboeken van allerhande slag werd uitgegeven, van geestelijke tot amoureuze. Die tegenstelling leverde

Cupido met fluit. Tegel (17e eeuw). Collectie Nationaal Tegelmuseum, Otterlo.

vanzelfsprekend weer genoeg stof op tot felle aanvallen en schimpscheuten van de geestelijke liedschrijvers op de collega's van de profane bundels, waar 'ydele, onreine ende onkuysche liedekens' werden aangetroffen. Er zijn vrij veel amoureuze of erotische genrevoorstellingen waarin musiceren of muziekinstrumenten een rol spelen.

Boerenbruiloft (1600-1624). Pieter Breughel de Jonge (1564-1638). Langdurig bruikleen Instituut Collectie Nederland, Rijswijk.

De Luitspeler (1661). Hendrick Sorgh (circa 1611-1670). Collectie: Rijksmuseum, Amsterdam.

Dubbelzinnigheden werden niet geschuwd. Een mooi voorbeeld daarvan is een prent met onderschrift van Frans Huys, *Meester Jan Slechthoofd*, waarbij een oude vrouw de luitmaker Slechthoofd vraagt haar luit te versnaren. Wat neerkomt op de vraag of hij het bed met haar wil delen. Uit het onderschrift blijkt dat de man niet op haar verzoek ingaat, hij moet zijn krachten voor zijn eigen vrouw bewaren.

Ook de vorm van muziekinstrumenten zelf, denk aan de fluit en de doedelzak, kon zorgen voor gedachtenassociaties in erotische richting. Een mooi voorbeeld

hiervan is een zeventiende-eeuwse tegel: *Cupido met fluit*.

Vanitas

Muziekinstrumenten zijn ook een prachtig motief om de vergankelijkheid uit te beelden. Met name stillevens lenen zich daar uitstekend voor. Muzieklanken die wegsterven, zo als ook het leven eens zal wegvloeiën.

Edward Collier laat in zijn *Vanitas* uit 1675 typische vergankelijkheidsmotieven zien zoals een schedel en zeepbellen. Van de viool en de luit zijn de snaren gesprongen, wat voor hetzelfde thema

staat. Simon Luttichuys gebruikt naast de schedel en de knook, de zandloper en een uurwerk om aan te duiden dat de tijd onherroepelijk doorgaat. De viool speelt niet meer en de muzieknoten in het muziekboekje geven het gebeier weer van kerkklokken bij een begrafenis.

Muzikale grondleggers

Muziek is van alle tijden. In de westerse muziekgeschiedenis zijn er nogal wat mythologische of Bijbelse personages die met het ontstaan van muziek in verband zijn gebracht. Bijvoorbeeld Pythagoras, die uit de intervallen, de afstand tussen twee tonen, wiskundig basiswetten voor de muziek zou hebben afgeleid. Of de Oudtestamentische Jubal die de stamvader van 'allen die lier en fluit bespelen' wordt genoemd, Genesis 4:21. Ook worden Orheus, Apollo, de sirenes en de muzen in dit verband genoemd.

Een bijzondere plek hebben Koning David met zijn harp en de heilige Cecilia, de beschermvrouwe van de kerkelijke muziek. Zij was een christelijke martelares uit de tweede of derde eeuw en wordt vaak spelend op een orgel afgebeeld. Beiden zijn op de tentoonstelling te zien. Op rekeningen uit 1608/09 van de Sint Jacobskerk in Utrecht worden deze schilderijen van Roelof van Zijl vermeld. Oorspronkelijk waren zij aangebracht bij het kerkorgel.

Harmonie

Het begrip 'harmonie' speelt al eeuwen een belangrijke rol en wordt onder andere in verband gebracht met hogere machten, getallenleer en muziek. De Romein Vitruvius bijvoorbeeld stelde muziek, de bouwkunst en de menselijk afmetingen in termen van harmonie op één lijn. Dat betekende voor hem dat iedere architect weet moest hebben van de muziekleer.

Pythagoras en zijn navolgers onderscheidden drie soorten muziek. Als belangrijkste zagen zij de zogenaamde *musica mundana*, symbool voor de kosmische harmonie. Deze muziek zou voortgebracht worden door de bewegingen van de hemellichamen en was onhoorbaar voor gewone stervelingen,

Vanitas (circa 1650). Simon Luttichuys (1610-1661). Leiden Stedelijk Museum De Lakenhal.

met uitzondering van Pythagoras zelf, maar die vonden ze ook niet zo gewoon. De tweede soort is de *musica humana*, waarmee de harmonie tussen lichaam en ziel werd bedoeld. De *musica instrumentalis* was de gewone, hoorbare muziek, hetzij door de stem, hetzij door instrumenten.

Een voorbeeld van harmonie is te zien op een schilderij van Theodoor van Thulden, *Allegorie op de harmonie en het huwelijk*, uit circa 1650. De geportretteerde vrouw speelt op een theorb, een soort luit, terwijl de huwelijksgod Hymenaeus haar een krans van rozen boven het hoofd houdt. Op een inscriptie op het schilderij is te lezen: 'Zo goed als harmonie klinkt op de luit, zo goed kroont harmonie het huwelijk'.

Echtparen lieten zich ook gezamenlijk afbeelden in een dubbelportret waarbij het 'kleine', de huwelijks harmonie, een verband heeft met het 'grote', de harmonie der sferen. Harmonie in de familie

werd door schilders weergegeven door zichzelf als een luitspeler te portretteren. Jan Steen schilderde een jonge vrouw die door haar luitspel een somber ogende man wat probeert op te vrolijken, de *Luitspeler en melancholicus*. Muziek als medicijn, dat op een bepaalde manier ook met harmonie te maken heeft.

Het nastreven van harmonie bleef lang een ideaal. Ook in de Renaissance en de Barok werd muziek nog gezien als een weerspiegeling van de goddelijke orde. De nieuwe inzichten uit natuurwetenschappelijke hoek brachten daar verandering in.

Muziek van Mozart

Vanuit eenvoudige aanduidingen waardoor alleen de toonhoogte werd aangegeven, de zogenaamde neumen, heeft de muzieknotatie vanzelfsprekend een enorme ontwikkeling doorgemaakt. In dit kader is het leuk om op de tentoonstelling bladmuziek uit 1766 te zien van Wolfgang Amadeus Mozart uit de

Galimathias Musicum. Hij componeerde dit stuk ter gelegenheid van de inhuldiging van Prins Willem V als de nieuwe stadhouder. De familie Mozart was voor die gelegenheid uitgenodigd en het tienjarige wonderkind dirigeerde en speelde zelf.

Er is nog veel meer te zien of te beluisteren: koorboeken bijvoorbeeld, een geluidssculptuur van Ber Mengels of muziekinstrumenten, zoals een klavecimbel en een hoornvedel. Ook kan iedereen zijn of haar eigen muzikale stillevens maken en dansen op de boerenbruiloft van Pieter Breughel.

De tentoonstelling 'Muziek – gespeeld en verbeeld' is tot 31 augustus te zien in het Noordbrabants Museum, Verwersstraat 41 in 's Hertogenbosch (073-6877877) <

Meer informatie: Eddy de Jongh, *Muziek aan de muur* (Zwolle 2008)

Gehaktbal

Tekst **KARIN VANEKER**

Foto **JEAN MICHEL VAN BRAAK**

'Warme bal gehakt, koude bal gehakt, lauwe bal gehakt, onprettige kille bal gehakt. Onfrisse bal gehakt. Vieze bal gehakt. Zeer onprettige kille bal gehakt. Kernachtige kleffe bal gehakt. Harde bal gehakt. Zure bal gehakt. Korrelige bal gehakt. Scheve bal gehakt. Loeiende bal gehakt. Snerpende bal gehakt. Spetterende bal gehakt. Lome bal gehakt. Ruisende bal gehakt. Zware bal gehakt. Brokkige bal gehakt.'

Met deze paginagrootte tekst 'De gehaktbal' in het weekblad *Vrij Nederland* baarde de veelzijdige kunstenaar/schrijver Wim T. Schippers in 1965 binnen en buiten het vaderlandse kunstcircuit aardig wat opzien. Een jaar later maakte Schippers het filmpje *Bon Appetit*, Daarin vliegen de ballen gehakt in een restaurant door de lucht.

Eeuwige roem krijgt de gehaktbal pas vanaf het begin van de jaren zeventig en mede dankzij Schippers' baanbrekende televisiewerk voor de vpro. In de 'Fred Haché show' maakte de Haagse moppentapper Harry Touw, het door Schippers bedachte personage Fred Haché, de gasten te pas en onpas uit voor 'bal gehakt'. In het kro televisieprogramma de 'Van Speykshow' (1974) zijn er volgens de acteur Ton van Duinhoven steeds meer (grijze) gehaktballen in plaats van mensen. In dezelfde periode kijkt half Nederland naar de Amerikaanse

comedyserie 'All in the Family', waarin de legendarische hoofdperson, de aartsconservatieve Archie Bunker, zijn liberale en werkloze schoonzoon Michael aan de lopende band uitscheldt voor *meathead*.

Scheldwoord

Door Wim T. Schippers weliswaar tot kunst verheven, populariseerde de televisie de uitdrukking 'gehaktbal' of 'bal gehakt'. Tot diep in de jaren tachtig werden het veelgehoorde scheld-

Volgens de radiokok P.J. Kers was het maken van gehakt 'nog niet zo eenvoudig als men denkt'.

woorden, die bij het grote publiek synoniem waren voor iemand zonder ruggengraat, een sufferd, slappeling of iemand die domme uitlatingen doet. In min of meer dezelfde betekenis – slappeling, futloos persoon en sufferd – komt de bal gehakt in de vaderlandse literatuur al veel eerder voor. 'Ga liever je vuil rakke en je trap dweile, bal gehakt!' zegt Polletje Piekhaar in het gelijknamige boek uit 1935 van de Rotterdamse schrijver Willem van Ipendaal (1891-1970).

Volgens de grote *Van Dale* is een gehaktbal ook 'een onderkruiper bij een staking, een werkwillige'. Die term, zo schrijft het Bargoens woordenboek *Kleine woordenschat van de volkstaal* (1972-2003), is ontstaan tijdens een havenstaking in de Eerste Wereldoorlog (1914-1918). Toen verstrekte de Koninklijke Nederlandsche Stoomboot Maatschappij (KNSM) gratis maaltijden aan arbeiders (afkomstig uit Nieuwendam, tegenwoordig Amsterdam-Noord) die tijdens de staking niet naar huis gingen. Deze werkwilligen werden door degenen die wel thuis bleven – de stakers – vereenzelvigd met wat ze aten: hutspot en gehakt.

Vrijerskost

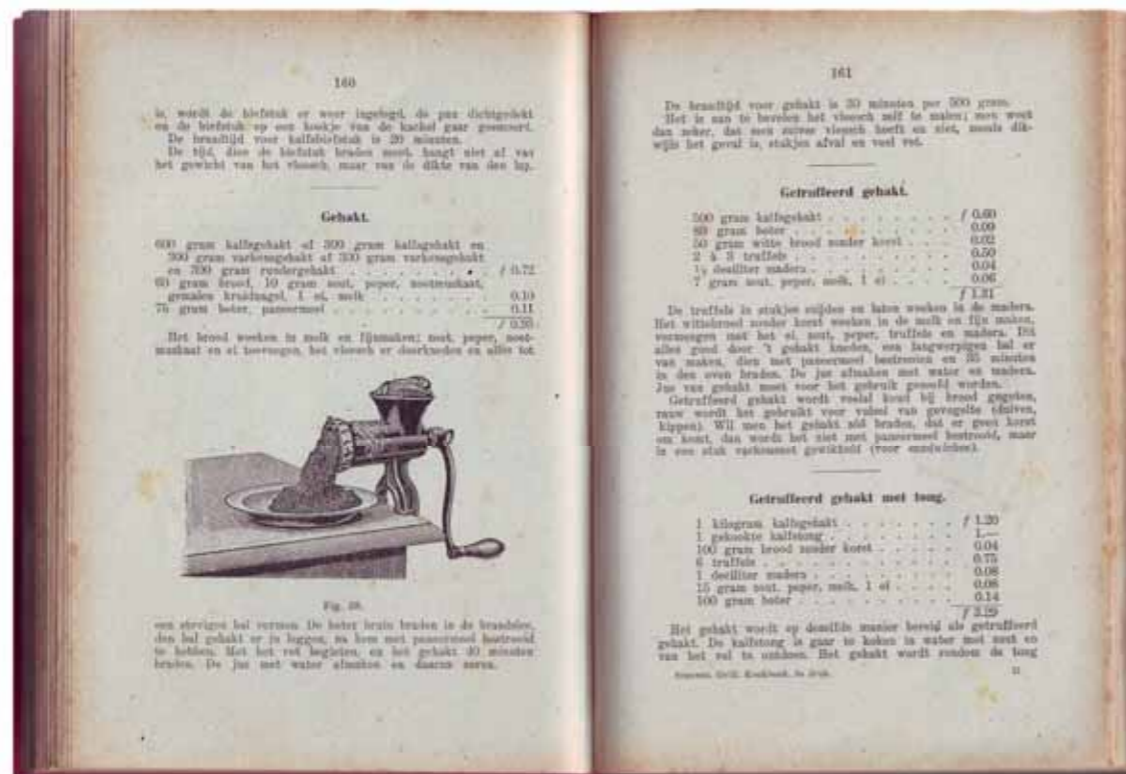
Niet de uitdrukking, maar het eten van gehakt is ouder dan de weg naar Athene. Griekse *keftedes*, Italiaanse *polpette*, Turkse *köfte*, Spaanse *albóndigas* horen tot de oudste gehaktballen van de wereld. Onze gehaktbal is net zoals de Franse *fricadelle* en *boulette de viande*, de Duitse *Frikadellen* en *Frikandellen* en de Zweedse *köttbullar* van veel latere datum. Een opvallende overeenkomst tussen al die verschillende ballen van gehakt vlees is dat ze eeuwenlang vooral bij de elite op tafel kwamen. De gemiddelde Europeaan at maar weinig vlees.

In de vaderlandse literatuur begint de geschiedenis van de gehaktbal omstreeks 1615. Dan schrijft de dichter en toneel-schrijver Bredero over een 'mooie *frickedil*' een ronde schijf of bal van gehakt vlees, die gezien kan worden als voorloper van

de huidige gehaktbal. In dezelfde eeuw bestempelt de schrijver P.C. Hooft *fricadellen* als typische 'vrijers kost' ofwel een gerecht voor ongetrouwde dames. De *frickedel*, *frickedil* of *frikedill* die tijdens de Gouden Eeuw alleen bij de gegoede burgerij op tafel kwam, werd niet van 'half om half', maar van gehakt kalfsvlees en kalfsvet bereid. Twee eeuwen later verschijnt *Betje De Goedkoope Keukenmeid*. Van dit populaire kookboek verschijnen tussen 1850 en 1908 maar liefst elf drukken. In *Betje* staat een recept voor *kalfsfricadellen* en eentje voor *kalfsgehakt*. Beiden worden verschillend bereid. Kalfsfricadellen bereidt Betje door platgeslagen schijfjes magere kalfsvlees dik te laderen met spek. Kalfsgehakt bereidt ze door één à anderhalf Nederlandse pond kalfsgehakt, in melk geweekt wittebrood of beskuit, 2 eieren, zout, nootmuskaat en peper tot één à twee gehaktballen te kneden.

Eenpansgerechten

Betje werd gepubliceerd ten tijde van de industriële revolutie. Door de industrialisatie groeiden de steden in rap tempo en ontstaat er een nieuwe arbeidersklasse. Tegelijkertijd worden nieuwe technieken, producten en levensmiddelen ontwikkeld, geproduceerd en geïntroduceerd. In die tijd is gebraden vlees, zo ook de gehaktbal, nog geen onderdeel van de warme maaltijd. Tot omstreeks 1900 aten de (fabrieks)arbeiders en burgerij potspijs (eenpansgerechten). Het apart opdienen van gerechten – denk aan soep vooraf en aardappelen, groente en vlees – was onbekend bij de gemiddelde huisvrouw. Ook had die nog geen flauw benul hoe ze een vers stukje vlees moest braden. Als onderdeel van de maaltijd nam vers vlees maar een bescheiden plaats in. Gegeten werd vooral geconserveerd (varkens)vlees en omdat gezouten, gerookt en gedroogd vlees niet zo geschikt was om te braden, werd het vooral meegekookt of -gestoofd in eenpansgerechten als hutspot. Voor vers vlees was men, tot de introductie van de diepvrieskist, bovendien afhankelijk van het slachtseizoen, dat begon in november.

Gehaktrecepten en de gehaktmolen in een oud kookboek.

Smorrelzootje

Daarnaast betekende vlees voor de meeste mensen geen rund- maar varkensvlees. Varkensspek, -ribbetjes, -worsten en -hammen werden in de volksmond met de eigenaam aangeduid en samen met de bijbehorende vleesjus was rundvlees een luxe en dus voorbehouden aan de elite. In de dagelijkse praktijk kregen grote delen van de bevolking geen gehaktbal, karbonade, ham- of speklap, maar hoogstens wat uitgebakken gedroogd of gerookt spek op het bord. Wel begonnen tussen 1900 en 1940 steeds meer mensen, vooral op zondag, gebraden vlees te eten. Ook de huishoudscholen (de eerste Nederlandse kookschool werd opgericht in Den Haag in 1888) besteedden speciale aandacht aan het nieuwe maaltijdenpatroon, de bereiding van vers vlees en het maken van een goede jus. Tegelijkertijd verkochten steeds meer slagers een *smorrelzootje*, restanten van allerlei vleessoorten. Dit goedkope vleesafval werd vooral door arme gezinnen in de stad gekocht.

Wecken

Uit gewoonte en vanwege de langere houdbaarheid kwamen afsnijdseks van vlees op het platteland, waar de thuislucht nog volop gangbaar was, vooral in de vleesmolen terecht. Ze werden vermalen tot vulling voor worst. Vooroorlogse boekjes over de thuislucht staan vol met recepturen voor gedroogde en gerookte worstsoorten en vleeswaren. De plattelandshuisvrouw, die toch gehaktballen wilde bereiden, werd aangeraden deze te *wecken*. Destijds was dit nog een redelijk nieuwe bereidingstechniek die thuis niet alleen op groenten en fruit werd toegepast, maar ook om allerlei vleessoorten te conserveren. Voor gehaktballen werd geadviseerd deze onder vet in te maken. En daarvoor werden de potten van de Duitse firma Weck gebruikt, die de Weck inmaakmethode rond 1890 patenteerde.

Vleespromotie

De introductie van het gasfornuis, diepvrieskist, nieuwe bereidingstechnieken zoals wecken en het ontstaan van een ander maaltijdenpatroon betekende dat er voor de huisvrouw ook meer mogelijkheden ontstonden voor het bereiden van gerechten met varkensvlees of met gehakt. Om de consumptie van vers vlees te promoten, werden door de Slagersbond en andere slagersorganisaties allerlei brochures met recepten en informatie gedistribueerd. In de folders die in de jaren dertig verschijnen, prijzen wetenschappers vlees stevast aan als belangrijke eiwitleverancier en verantwoorde voeding. Ook blijkt uit die informatie dat Nederland omstreeks 1933, na Denemarken, weliswaar de grootste veestapel van Europa heeft 'Doch het gebruik van vleesch is bij de bevolking van Nederland nauwelijks de helft van het gemiddelde gebruik per hoofd der bevolking in Denemarken of in Engeland.' Verder bevatten de folders allerhande recepten variërend van het braden van contrefilet (rund), lamsbout, kalfskop en -zwezerik tot de verwerking van paardenvet en het klaarmaken van gehakt. Het woord *klaarmaken* is letterlijk overgenomen!

Ook al lijkt de bereiding van gehaktballen in onze tijd buitengewoon simpel, destijds was dat zeker niet het geval. Met behulp van deze uitgaven kon de huisvrouw niet alleen de nodige vleeskennis opdoen, ook het aanmaken, draaien van de ballen, het aanbraden in half (varkens)vet, half boter, sudderen en afmaken van de jus met water werd van een uitgebreide uitleg voorzien. In de folders worden de verschillende soorten (kalfs-, rund-, lams- en varkens-) gehakt uitvoerig beschreven, zo 'zal enkel rundergehakt niet zo mals zijn als 'half om half' gehakt'.

Popularisering van de gehaktbal

Niet alleen de slagersbond ook huishoudschoolkookboeken à la Wannee en Nederland's eerste en destijds erg populaire radiokok P.J. Kers jr. besteden uitgebreid aandacht aan gehakt. Behalve een algemene beschouwing, bereidingsstips en receptuur laten tekeningetjes in zijn kookboek *Onze Keuken* (1932), zien hoe de ballen met de handen moeten worden gevormd. Want zo schrijft Kers: 'Het maken van gehakt is niet zoo eenvoudig als men denkt, want juist het aanmaken is één van de belangrijkste factoren.'

Nog geen veertig jaar later wordt de gehaktbal overal in het land, binnens- en buitenshuis, door hoog en laag, koud en warm en in groot en klein formaat gegeten. Met behulp van

brood of beschuit is een klein beetje gehakt voor elke beurs bereikbaar. Volgens slagerijdeskundige Anton Coppoolse zijn Nederlanders misschien wel uitgegroeid tot de grootste gehakteters ter wereld. In het kookboek *Gehakt Festival* (1975) verklaart

Coppoolse de populariteit van gehakt nader. Die is ook te danken aan de speciale manier waarop Nederlandse slagers uitbenen. In het uitsnijden en uitvliezen van vlees gaan ze verder dan buitenlandse collega's. Die snijmethode, aldus Coppoolse, resulteert in meer vleessnippers voor de gehaktmolen. Tot de introductie van de gehaktmolen was het bereiden van gehakt voor ambachtelijke slagers zware arbeid. De opgespaarde vleessnippers werden met de hand en met behulp van een weg – een speciaal hakmes – op het slagersblok fijngehakt. Om het goedkopere gehakt te verkopen, maken slagers al in de jaren vijftig reclame. De meeste slagers slachten dan nog zelf. Op maandag moest het versgeslachte vlees besterven. Het uitsnijden gebeurde op dinsdag. Op vrijdag werd door veel mensen vis gegeten. Behalve op 'woensdag gehaktdag' deden veel slagers gehakt ook op dinsdag en donderdag in de aanbieding.

Een andere factor die in ons land heeft bijgedragen aan de popularisatie van gehakt is de supermarkt. Na de Tweede Wereldoorlog ging die de concurrentie aan met de ambachtelijke slager. In plaats van productgerichte 'op is op' reclame adverteerde de supermarkt prijsgericht. Die aanpak deed de vraag naar bepaalde soorten vlees flink stijgen. Doordat schoudercarbonades, hamlappen en biefstuk in de aanbieding werden gedaan, kwam de verkoop van gehakt in een stroom-

De gehaktbal hoort bij onze vaderlandse keuken.

De Nederlandse slagersbond droeg veel bij aan de popularisering van de gehaktbal.

versnelling terecht. En als gevolg hiervan bleef de supermarkt met een vleesoverschot zitten. De oplossing om de rest van het varken en rund zo efficiënt mogelijk te verwerken, was het industrieel tot gehakt te vermalen.

Traditie

Behalve goedkoop bleek gehakt erg geschikt om op zijn Frans, Spaans of Grieks te bereiden. In de jaren zeventig verschijnen al snel allerlei kookboekjes voor gehakt. Daarnaast leggen ambachtelijke slagers zich toe om met behulp van (gehakt-) kruiden en specerijen speciale gehaktsoorten te bereiden. Ondanks het aanbod van tartaar-, Bretons-, runder-, kalfs- en gekruid gehakt verdween de klassieke 'half om half' bal niet van het bord. Want ondertussen had elke Nederlandse huisvrouw geleerd hoe ze hem moest bereiden. Sterker nog, het draaien van de ballen had een beetje keukenprinses ondertussen wel van huis uit meegekregen en zette die vaker dan de buitenlandse neefjes en nichtjes, als Italiaanse *polpette*, Turkse *köfte* of Spaanse *albóndigas*, op de eettafel. Ook al bestaan er tegenwoordig talloze recepten en variaties, sinds Betje vallen kookboeken met receptuur van vaderlandse bodem vooral in herhaling. Sindsdien wordt de oer-Hollandse bal bereid van half runder-, half varkensgehakt, in melk geweekt witbrood (beschuit kan ook), een eitje, zout, peper en een snuf nootmuskaat. Alleen het bakken, dat lang gebeurde in (room)boter en/of reuzel, kan tegenwoordig ook in margarine en (olijf)olie.

Thuis eten we de gehaktbal het liefst warm, met vette jus en (kruimige) aardappelen, ook wordt de klassieker vaak geser-

veerd bij rode kool, spinazie en andijvie (stampot). Koelvers, bevroren, ingeblikt en kant-en-klaar, slagers en supermarkten verkopen ballen in allerlei soorten en maten.

Allemansvriend

Ook buitenshuis is de bal een allemansvriend. Die warm of koud, samen met een stukje (wit)brood en een lik mosterd wordt gegeten en niet alleen door vrachtwagenchauffeurs en bouwvakkers wordt gewaardeerd.

Zo test culinair criticus Johannes van Dam al jaren de ballen in de café's, cafetaria's en lunchrooms van de hoofdstad. En hij is niet de enige die de Hollandse bal van een cijfer voorziet! Het *Algemeen Dagblad*, het tijdschrift *Truckstar* en de Nederlandse slagersbond organiseren al jaren gehaktballenverkiezingen. Behalve nationale verkiezingen zijn vakwedstrijden gehakt een vast onderdeel op maar liefst vier vakbeurzen, die slagers elk jaar weer organiseren.

Gehaktballen zijn niet meer weg te denken uit de vaderlandse keuken. In ons land worden ze niet alleen vaker dan olieballen en poffertjes gegeten, behalve tot kunst en scheldwoord is de bal ondertussen ook tot poëzie verheven. Met als titel *Oud-hollandse tafelgebed* schreef Lévi Weemoedt (1948) de volgende regels: 'Ick doe mijn handjes samen. Ick doe mijn ooghjes dicht. En bid dat na het Amen mijn gehackbal er nog ligt.' Kortom, het is de hoogste tijd om die doodgewone bal tot culinair erfgoed te rekenen. ◀

Alledaagse Dingen

Tekst INEKE STROUKEN

Oer Hollands

In de Atlas van Stolk is een tentoonstelling te zien over klompen, tulpen, molens en drugs. Ook minder bekende symbolen, als de Nederlandse maagd en buitenlandse spotprenten over Nederland, zijn opgenomen. Bij de tentoonstelling is een posterboek verschenen. Aanleiding van deze tentoonstelling was de toespraak van Prinses M_áxima bij de presentatie van het WRR rapport in 2007.

De tentoonstelling *Oer-Hollands* is tot en met 28 september te zien in de Atlas van Stolk, Schielandshuis, Korte Hoogstraat 31 in Rotterdam (www.atlasvanstolk.nl)

Het nieuwe kookboek

Zestig jaar geleden kwam hét standaardwerk voor iedere keuken uit. Bijna drie generaties hebben er uit leren koken en eten. Destijds werd het kookboek met de hand geschreven ingeleverd bij de uitgever. *Het nieuwe kookboek* is in 1948 verschenen en is nog steeds het basisboek voor elke kok.

H.H.F. Henderson, H. Toors, I.J. Ebbelink-Bosch & C. Thijsen, *Het nieuwe kookboek. Het basisboek voor iedere keuken* (Kosmos, Utrecht 2008)

Moeders recepten

Iedereen heeft wel herinneringen aan bepaalde familie-gerechten. Deze recepten, doorgegeven van moeder op dochter, zijn vaak goed bewaarde keukengeheimen. Vandaag de dag duikt het menu 'op grootmoeders wijze' ook op in toprestaurants. De volkskeuken is exotisch geworden.

Stefan van Laere, *Grootmoeders kookkunst, in de keuken van nu* (Davidsfonds, Leuven 2008)

Zeeland is een prachtige provincie waar veel cultureel erfgoed aanwezig is. Een weids uitzicht over het water, een akkerveld vol kruiden, een grote variatie aan dorpsstypen, historisch stads-schoon, overvloedige natuur en het samengaan van traditie en eigentijdsheid is wat veel mensen aantrekt aan deze mooie provincie.

Jan J.B. Kuipers, *Thuis in Zeeland* (Terra, Arnhem 2008)

Zee en land

Instrument

Heel bijzonder was en is de Phonoliszt Viola van de firma Hupfeld uit Duitsland. Op 1910 werd dit instrument op de Wereldtentoonstelling van Brussel gepresenteerd als het achtste wereldwonder, vanwege de pianola die werd gecombineerd met drie violen. Speciale mechanieken zorgden voor een optimaal muzikaal effect.

De Phonoliszt Viola is te zien in het Museum van Speelklok tot Pierement, Steenweg 6 in Utrecht (www.museumspeelklok.nl)

De Kus

Het kussen blijkt vaak afgebeeld te zijn in de kunst. Er zijn al afbeeldingen van de kus uit de Oudheid. Kunstenaars hebben verliefde kussen, vriendschappelijke kussen, moederkussen, afscheidskussen, devote kussen, wellustige kussen, levenskussen en kussen van dood en verraad afgebeeld.

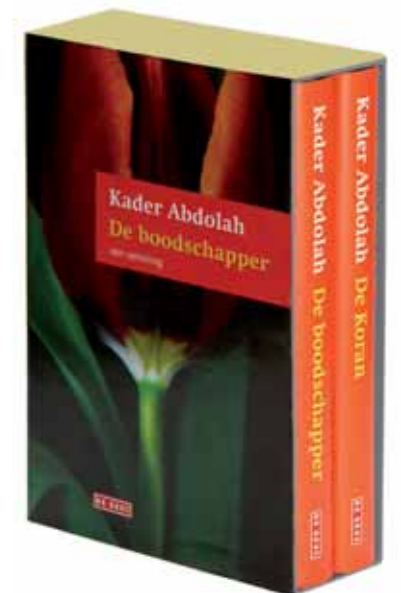
Jacqueline Visser, *De kus in de kunst* (Waanders, Zwolle 2005)

Relaties

Het thema van het Nederlands Openluchtmuseum is 'relaties'. Trouwen is daar een onderdeel van. In rijke boerengezinnen werden er hoge eisen gesteld aan de toekomstige vrouwen van hun zoons. Een struise vrouw die van aanpakken wist, werd gewaardeerd. Ook moest de vrouw uit de gelijke stand komen.

Meer informatie: www.nederlandsopenluchtmuseum.nl

De Koran

Kader Abdolah werd opgevoed met de *Koran*. De *Koran* was voor hem vooral het boek van zijn vader. Als kind las hij de verzen en hij onthield ze ook, maar hij voelde zich niet verwant met de ideeën. De islam van zijn jeugd had een vorm zoals Abdolah die in zijn bestseller *Het huis van de moskee* beschrijft. In de puberteit keerde Abdolah zijn religie de rug toe en als student raakte hij betrokken bij de linkse beweging. Nu, tientallen jaren later, wordt Kader Abdolah in Nederland weer met de islam geconfronteerd.

Kader Abdolah, *De Boodschapper en De Koran* (De Geus, Breda 2008)

Kader Abdolah

Tekst **JOLLY VAN DER VELDEN**
Foto's **JOYCE VAN BELKOM**

Geboren in Iran in 1954. Opgegroeid in een islamitische familie. In Teheran studeerde hij natuurkunde en sloot zich aan bij het linkse verzet dat zich aanvankelijk tegen het regime van de sjah en vervolgens tegen het bewind van de ayatollahs richtte. In Iran publiceerde hij twee clandestiene verhalenbundels onder het pseudoniem Kader Abdolah. De namen van twee geëxecuteerde kameraden. In 1985 moest hij uit lijfsbehoud zijn vaderland verlaten en kwam in 1988 als politiek vluchteling naar Nederland. Vijf jaar later debuteerde hij met de verhalenbundel *De adelaars*, waar hij een belangrijke debutantenprijs voor kreeg. Vele boeken volgden, evenals het succes. In 2000 werd hij benoemd tot Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw voor zijn inzet op het gebied van literatuur, internationale samenwerking en vrede. Van *Het huis van de moskee* zijn ruim 250.000 exemplaren verkocht en het werd gekozen als de op een na beste Nederlandse roman aller tijden. Zijn nieuwste boek, *De Koran en De boodschapper* lijkt ook een bestseller te worden. Het is een vertaling, of hertaling, van de *Koran*, gecombineerd met het levensverhaal van Mohammed.

Iran

Als u aan Iran denkt, wat ziet u dan?

'Enkele maanden voor mijn vlucht heb ik de hoogste berg van mijn vaderland beklommen, ruim 5.500 meter hoog. Boven is er een krater van een vulkaan die nog ademt. Het is heel zwaar om daar te komen en als je er bent kun je door het verminderde zuurstofgehalte niet meer zo goed nadenken en zie je het allemaal een beetje wazig. Vanaf de top keek ik naar mijn land en zag allemaal gekleurde strepen. Een grote groene streep van de Perzische bossen, duizenden kilometers. Een diepblauwe streep van de zee en een donkergele, bruine streep van de woestijnen. En natuurlijk zie ik terugdenkend ook direct het blauw van de koepels van de moskeeën.'

Bezieling

Hoe zou u de bezieling van de Iraanse cultuur willen beschrijven?

'De bezieling is een mix van de geest van de grote Zarathoestra met zijn boek de *Avesta* en de *Koran*. De *Avesta* was het eerste Perzische geloof, een monotheïstische godsdienst. Duizenden jaren hebben we dat geloof gehad. De islam is gekomen door de Arabieren die de *Koran* meebrachten. De oude godsdienst werd verboden, de *Avesta* verbrand en de islam werd verplicht. Wat we nu hebben is in feite een mix van de ziel van beide boeken. De Arabieren hebben alleen de *Koran*, wij hebben de twee

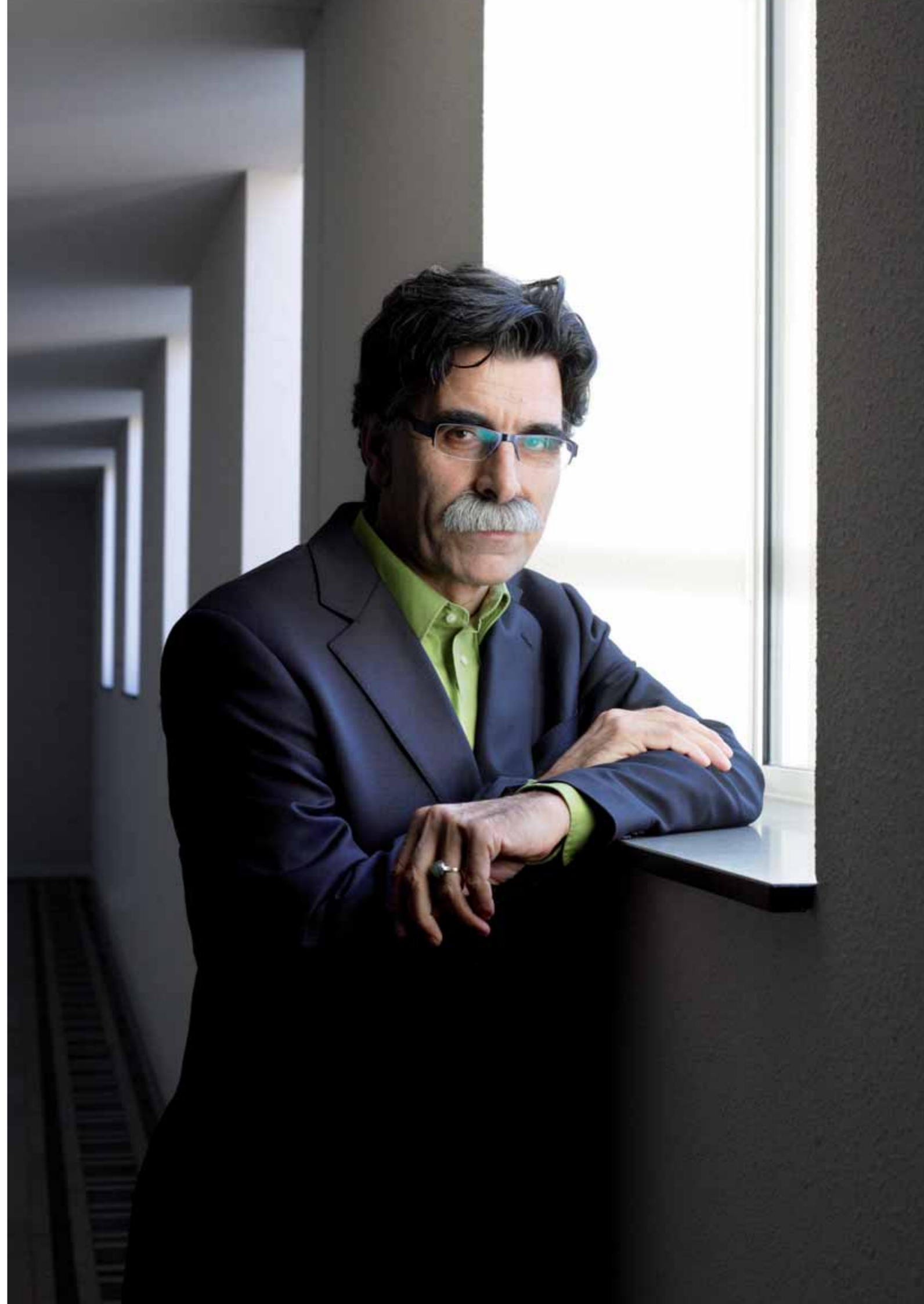
geesten die door elkaar lopen en elkaar beïnvloeden. Dat is zichtbaar in de architectuur, de kunst, de literatuur, in alles.'

Koran

Wat bracht u ertoe met de Koran en het leven van de profeet Mohammed aan de slag te gaan?

'Ik had me nooit kunnen voorstellen dat de *Koran* een thema in mijn schrijverschap zou worden. Het leven besliste anders. Tot mijn vijftiende was de *Koran* het boek van mijn jeugd. Vanaf ongeveer die leeftijd heb ik het contact verbroken, omdat ik in aanraking kwam met allerlei teksten, onder andere door de linkse ondergrondse waar ik mij bij aansloot. Dertig jaar lang had ik geen contact en vond ik de *Koran* opium voor het volk. Maar in Nederland was iedereen bezig met de *Koran* en hoe langer ik hier woonde, hoe meer ik ermee werd geconfronteerd. De Nederlandse samenleving zette mij onder druk om de *Koran* opnieuw te gaan lezen.'

'Op een nacht schudde een droom mij wakker. 'Doe iets met de Koran,' zei hij. Ik ging ermee aan de gang en werd in het boek gezogen. Opeens was er een enorm reservoir aan energie, terwijl ik in die periode dacht dat ik overwerkt was. Ik ben er drie jaar mee bezig geweest, het waren de drie mooiste jaren van mijn leven. Geluk, blijheid, een soort lentegevoel. >

Er wordt gezegd dat het boek fascistisch is en corrupt. Dat is ook zo, maar als je alle shit aan de kant zet en de schoonheid ziet, dan is het een parel. Net als de *Bijbel* en de *Thora*. De *Koran* is gegijzeld door de ayatollahs, door de fanatici. Zij hebben de lelijke kant ervan laten zien en angst gezaaid. Mijn oom, mijn geestelijke vader, heeft minstens zeventien keer de *Koran* gelezen. En toch heeft hij er nooit van kunnen genieten. Uit respect voor het boek ging hij zich iedere keer, voordat hij het aanraakte wassen en schone kleren aandoen. Mijn lieve, mooie, menselijke vader was bang voor het boek.'

'Ik heb met minstens zeventien glazen bier de *Koran* vertaald. Ik heb de volgorde logischer gemaakt en stukken durven weglaten. Om de schoonheid te laten zien, de angst te ontwapenen en om het boek toegankelijk te maken. En voor het eerst in de geschiedenis kreeg het een mooie kaft, met een Hollandse tulp.'

Het is de taak van de zonen het boek van hun vader te lezen en er hun eigen interpretatie aan te geven.

Al schrijvende realiseerde ik mij dat ik ook een boek over Mohammed moest schrijven. Over de man Mohammed met al zijn ups en downs. Dié man moest op papier gezet worden, niet de profeet Mohammed. Je kunt de *Koran* niet begrijpen als je de man Mohammed niet begrijpt. Ik ontdekte dat hij en ik een overeenkomstige code hebben.'

Op zijn hoofd wijzend zegt hij: 'Wat je hier bedenkt, kan gerealiseerd worden. Ik wilde een bekende Nederlands-Perzische schrijver worden. Dat was voor mij even vanzelfsprekend als het feit dat de zon iedere dag opkomt. Toen ik hier net was, kende ik natuurlijk geen enkel Nederlands woord, maar ik wist dat ik in deze taal zou kunnen schrijven. Toen ik de *Koran* opnieuw las, ontdekte ik dat Mohammed dezelfde code had. Hij zegt wel honderd keer door de mond van Allah: 'Wees en het wordt'. Hij was een analfabete man en creëerde een boek dat we na 1400 jaar nog steeds lezen. Ik ben een onafhankelijke boodschapper. Het is niet mijn vak om te zeggen wat ervan waar is. Ik ben zelf niet gelovig, maar ben niet tegen het geloof. Ik buig mijn hoofd voor het boek van mijn vader.'

Feesten

Zijn er Iraanse feestdagen die u hier viert?

'Zeker. Ik was een man van ruim dertig toen ik hier kwam, dus ik heb alle feesten meegekregen en die tradities neem je gewoon mee. De mooiste wil je weer doorgeven aan je kinderen. Het belangrijkste feest is het begin van de lente, Norooz. Dat is een feest dat stamt uit het Zarathoestra geloof. De Arabieren vieren dat niet. Iedere Iraniër waar ook ter wereld viert het.'

Een citaat uit *Het huis van de moskee*:

'Met de lente komt het nieuwe Perzische jaar, Norooz. (...) De mensen beginnen al twee weken van tevoren met een grote schoonmaak in het huis. Om de mensen te verwelkomen wordt er tarwe op borden geplant, waaruit sabzeh ontstaat. Er worden nieuwe kleren en schoenen voor de kinderen gekocht om bij de familie, vooral de grootouders, op bezoek te gaan.'

'Het mooiste is dat wij de Nederlandse feesten ook vieren en er dan iets aan toevoegen van de Perzische geest. Wij vieren bijvoorbeeld ook Kerstmis met een boom en leggen er dan een *Koran* onder.'

'Toen de Iraniërs van geloof moesten veranderen, wilden ze dat niet en probeerden ze hun eigen invloed te behouden. De sjiiiten in de islam zijn vergelijkbaar met de protestanten van het christendom. We zijn een andere weg gegaan en hebben andere tradities ontwikkeld. Een van de sjiiitische tradities is het Ashura feest, waarbij de dood van Hussein, de zoon van Ali en Fatima, de dochter van Mohammed wordt herdacht. De Soennieten vieren dat niet.'

Als kind ben ik als het ware in een oceaan van culturen geboren. Je beseft het als kind niet, maar iedereen in mijn omgeving heeft mij beïnvloed: grootvader, grootmoeder, tantes, ooms, burens, de kruidenier. Iedereen wist wel wat van de geschiedenis, het geloof, de poëzie enzovoort. Het is een land vol tradities en religieuze feesten. Als je een Perzisch tapijt neemt, dan zitten daar veel verschillende patronen uit verschillende culturen in verweven. Zo is het land zelf ook.'

Dromen

'Toen ik een jongen van veertien jaar was, had ik drie dromen: Ten eerste een beroemd Perzisch schrijver worden, omdat mijn overgrootvader dat ook was. Ten tweede president van het vaderland worden, omdat mijn overgrootvader dat ook was. En over de derde droom spreek ik niet, omdat er een Perzisch gezegde is, dat wie over zijn dromen spreekt, ze nooit bereikt.'

'In het vaderland hebben wij een droomtraditie. We dromen heel veel. Dat gebeurt hier natuurlijk ook, maar wij praten er nadrukkelijk over. Direct als je wakker wordt, begin je te vertellen en iedereen begint je droom uit te leggen. Eén van de tradities is dat de doden ons beschermen. Je voorouders zijn er altijd en houden je in de gaten. Ze komen in je dromen en geven raad. Maar er is wel een code. Er is geen dode die je recht in de ogen kijkt of omarmt. Doen ze dat wel, dan betekent het dat ze je missen en je mee willen nemen. Eigenlijk had ik nooit uit het vaderland weg kunnen gaan, want voor mijn dromen had ik de Perzische taal nodig en toch liep het anders.'

Het huis van de moskee

'Toen ik *Het huis van de Moskee* schreef had ik een buitengewone ervaring. Het was een keerpunt in mijn schrijverschap. Ik ontdekte in de kelder van mijn geheugen een archief. In mijn hoofd en in mijn hart. Ik ontdekte op de zevende laag van mijn geheugen drie dekenkisten. Uit de eerste kwamen

Kader Abdolah is één van Nederlands populairste schrijvers.

duizenden sprinkhanen. Wie had ze erin gestopt? Ik heb ze nooit zelf gezien. Uit de tweede kist kwamen twee grootmoeders en in de derde kist was een kind dat kroop als een hagedis. Ik belde mijn oude oom, mijn geestelijke vader, en vroeg hem of wij ooit zo'n kind in de familie hadden gehad. Hij vertelde dat hij inderdaad van zijn grootvader had gehoord dat er ooit een kind was geweest dat alleen kon kruipen. Wonderlijk toch?'

'Ik was vanuit een wij-cultuur, hier in Nederland in een ik-cultuur terecht gekomen en ging op zoek naar mijn eigen ik en ontdekte door het schrijven van het boek dat ik niet alleen besta uit één ik. Ik ben veel 'ikken' tegelijk. Wij erven niet alleen de fysieke vorm van onze voorouders, maar ook hun herinneringen, pijn en verlangens. Wat onze voorouders niet hebben kunnen verwerken, komt in ons geheugen te zitten.'

'Ik vergelijk mijzelf met een appelboom die met zijn wortels in de kisten staat, herinneringen opzuigt en vervolgens appels produceert. Het boek van mijn vader, van mijn vader, van mijn vader enzovoort, lag in de kelder van mijn geheugen. Van generatie op generatie is de *Koran* doorgegeven. Ik liep dezelfde lijn, maar produceerde andere appels. Ik ontdekte schoonheid. Het is de taak van de zonen het boek van hun vader te lezen en er hun eigen interpretatie aan te geven. Dan pas ben je volwassen. Als ik op dezelfde voet was doorgegaan, was ik kind gebleven.'

Cultuur

Wat heeft u meegenomen uit Iran waardoor u hier in Nederland zo'n succesvol schrijver kon worden?

'De geest van de cultuur. Ik ben zo blij dat ik in een cultureel rijke en literaire familie ben opgegroeid. In tegenstelling tot

kinderen die zonder of met weinig tradities worden grootgebracht en nooit boeken lezen, heb ik heel veel voeding gekregen en dat mix ik met de schoonheid van de Nederlandse cultuur. Dat is wat ik voor mijn boeken gebruik.'

De koe

Kélilé en Demné, later *De koe* genoemd, is een hervertelling van een klassiek Perzisch meesterwerk. Kader Abdolah zegt dit als een geschenk aan de Nederlandse taal te hebben gegeven. 'Dit boek vergelijk ik met een oude ketting met heel veel juwelen. Het is een raamvertelling en elk verhaal is een juweeltje.'

Een van de verhalen beschouwt hij als representatief voor zijn lotsbestemming. Het gaat over een oude koopman met een mooie jonge vrouw die tot zijn verdriet niets van hem wil weten. Op een nacht komt er een dief in huis. De vrouw merkt hem op en kruipt uit angst dicht tegen haar man aan. Hij vraagt zich verbaasd af waar hij zoveel afhankelijkheid aan verdient. Als hij merkt dat dit door de indringer komt, zegt hij tegen de man dat hij alles mee mag nemen wat hij maar wil; hij had hem immers geluk gebracht.

Abdolah: 'De dief in dit verhaal staat symbool voor het feit dat ik beroofd ben van mijn verleden, mijn ouderlijk huis, mijn land. Ik wist niet dat het mij uiteindelijk ook zoveel geluk zou brengen.' ◀

Meer informatie: www.degeus.nl

Ivans

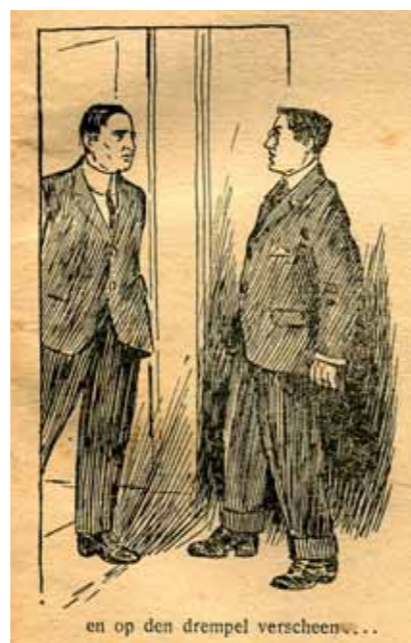
Tekst A. BROK

Het is nu ruim negentig jaar geleden dat in Nederland de eerste detective-roman, *De man uit Frankrijk*, verscheen. De schrijver heette Ivans, een pseudoniem van mr Jakob van Schevichaven. Deze Ivans baande de weg voor een groot aantal Nederlandse thrillerschrijvers en is onbewust de voorloper van een bloeiende traditie van Nederlandse detectives.

Jakob van Schevichaven werd in 1866 in Sneek geboren, waar zijn vader leraar wiskunde was op de gemeentelijke HBS. De familie Van Schevichaven verhuisde kort na zijn geboorte naar Amsterdam, waar Jakob uiteindelijk rechten ging studeren. Hij was een actief student en werd zelfs rector van het Amsterdams Studenten Corps. Ook schreef hij enkele toneelstukken die een paar keer werden opgevoerd. Veel relaties met vooraanstaande kunststromingen, zoals de Beweging van Tachtig, had hij niet.

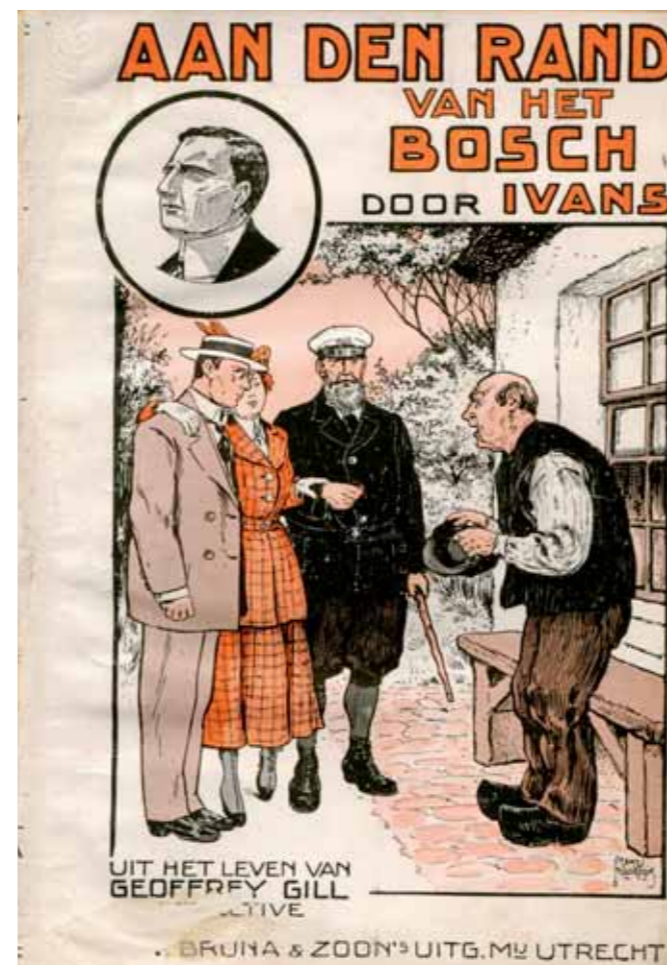
Van Schevichaven voelde zich geen echte kunstenaar, laat staan 'een God in 't diepst van zijn gedachten'. Hij was nuchter van aard, had een hekel aan vertoon van diepzinnigheid en miste ook die sociale bewogenheid waar kunstenaars zich zo graag op lieten voorstaan. 'Als je een groot talent hebt, dan was 't wat anders, maar jij, de verpersoonlijking van het nuchtere verstand, kunt op kunstgebied hooguit wat liefhebben', laat hij één van de personages in zijn toneelstuk *Edel Metaal* zeggen.

Na zijn studie en promotie trad Jakob bij zijn vader in dienst en maakte al spoedig carrière. Zijn vader had het leraarschap opgegeven en in 1880 'De Algemeene Maatschappij van Levensverzekering en Lijfrente' opgericht. Jakob bleek een uitstekend zakenman en nam in 1908 de leiding van 'De Algemeene' over. In die tijd schreef hij *Van leven en sterven*, dat lange tijd als standaardwerk voor het levensverzekeringsbedrijf zou gelden. In de jaren die volgden maakte hij van 'De Algemeene' het grootste bedrijf op het gebied van levensverzekeringen in Nederland. 'De Algemeene' had ook vestigingen in Rusland, Oostenrijk-

De boeken van Ivans werden geïllustreerd door ondermeer Frans van Noorden en Isidore van Mens.

Hongarije en Zuid-Afrika. Jakob reisde als secretaris de hele wereld over en gebruikte zijn kennis van de verschillende landen om zijn detectives te schrijven.

Russische revolutie

In 1917 kwam er echter een kink in de kabel. In Rusland kwam Lenin aan de macht en hij haalde meteen een streep door alle Russische staatschulden. Omdat 'De Algemeene' vooral in Russische spoorwegobligaties had belegd, kwam het bedrijf in grote moeilijkheden, die nog verergerden toen in 1918 ook de Oostenrijks-Hongaarse waardepapieren kelderden. Een faillissement kon uiteindelijk niet worden voorkomen, toen bleek dat de in grote hoeveelheden opgekochte vreemde valuta geen cent waard waren. Van Schevichaven liet zich tijdens die moeilijke tijd van zijn beste kant zien. Waar mogelijk hielp hij de mensen die door het faillissement van 'De Algemeene' hun geld waren kwijtgeraakt.

Tien jaar duurde de afwikkeling van het faillissement. Honderden gedupeerden heeft hij in die jaren te woord gestaan, doch het enige dat hij ze als troost kon meegeven, was dat hij zelf ook al zijn geld was kwijtgeraakt. 'De bittere kelk, om de instelling aan welke opbouw hij het beste deel van zijn leven had gewijd, van stukje tot beetje tot de grond wederom af te breken, en om daarbij in

contact te komen met de talloze personen, die in hun vertrouwen waren teleurgesteld, (...) die kelk heeft hij manmoedig tot op den bodem geleeft,' schreef *De Verzekeringsbode* bij zijn dood.

Jakob keerde zich door dit debacle fel tegen het communisme en liet dat ook in zijn detectives en andere verhalen doorklinken. In één van de boeken kwam Jakob van Schevichaven terug op 'de streek' die Lenin hem had geleverd. Mr Willem Hendriks en zijn Engelse vrouw Maud zijn aangekomen op het station in Zürich: 'Het was op den ochtend van den achtsten april 1917 dat ik met mijn vrouw, Lady Maud, de jongste dochter van den overleden Lord Stockton, Peer van Engeland, op 't station van Zürich stond. (...) Terwijl wij wachtten tot de witkiel onze valiezen uit den Hollandschen trein gebracht had, gebeurde er plotseling iets vreemds. Op het spoor aan de andere zijde van het perron – al wachtend hadden wij de blik naar die kant gewend – zagen wij een treinstel waarvan de raampjes alle geblinddeerd waren. Voordat wij ons goed en wel van dit eigenaardige feit rekenschap konden geven, werd ons ook getrokken

door een groepje van enkele mannen en één vrouw, dat op het perron in heftige discussie verwickeld scheen. Plotseling maakte de meest opvallende onder hen, een vrij kleine figuur met een pet op het hoofd, zoals die in de arbeidersstand gebruikelijk is, zich met de vrouw uit het groepje los en verdween zonder een woord te uiten in den trein. Onmiddellijk daarop verdween de trein, ons in groot verbazing achterlatend.'

'Een eigenaardige man, vond je niet?' zei mijn vrouw, Lady Maud. Ik begreep onmiddellijk dat ze de man met de pet bedoelde die in de trein was verdwenen. 'Ja, het kwam me voor dat het een Oosteuropaan was. Een Rus zou ik zeggen. Heb je de hoge jukbeenderen gezien?' 'Ik zie dat je het scherpe observeringsvermogen van onzen vriend Geoffrey Gill al aardig overgenomen hebt,' zei mijn vrouw licht spottend, 'Maar ik zou ook gezegd hebben dat het een Rus was.' (...) Ik merkte echter aan haar hele houding dat zij op de een of andere manier het sterke gevoel had dat de sombere figuur met de pet nog een onheilspellende rol in ons leven zou spelen.'

Een lijk.

Dat bleek Maud goed te hebben gezien, want het was uitgerekend 'deze man uit Zwitserland' die er de schuld van was dat het leventje van de Van Schevichavens geheel op zijn kop werd gezet.

De creatie van Geoffrey Gill

Evenals veel van zijn cliënten zat ook Van Schevichaven aan de grond en hij moest zien een nieuwe bron van inkomsten te vinden. Het toeval kwam hem te hulp. Hij was al enige tijd bezig om een nieuw toneelstuk te schrijven, 'De man uit Frankrijk', doch dit lukte niet erg.

Tussen 1923 en 1925 schreef Ivens zes detective-romans met een vrouw in de hoofdrol.

Het feit dat zijn laatste toneelstuk nogal was afgekraakt, maakte dat hij steeds meer het gevoel kreeg dat het schrijven voor toneel toch niet geheel zijn stiel was. Toen kreeg hij een ingeving. Hij kwam op een morgen de huiskamer binnen en zei tegen zijn vrouw en dochter: 'Ik weet nu wat het worden moet. Het wordt geen toneelstuk, maar een roman, een detectiveroman.' Voor deze eerste Nederlandse detective gebruikte hij de schuilnaam Ivens.

De schrijversnaam is opgebouwd uit de eerste letter van zijn achternaam S, het tussenvoegsel 'van' en de eerste letter van de voor naam J of I: Ivens. De procedure die Ivens volgde, leek veel op die van Sir Arthur Conan Doyle wiens Sherlock Holmes steeds trouw terzijde werd gestaan door de brave dokter Watson. Ook Ivens' speurder Geoffrey Gill (G.G.) had een 'dokter Watson' in de persoon van de Haagse advocaat mr Willem Hendriks, gehuwd met lady Maud, dochter van Lord Stockton, Peer van Engeland, die door G.G. steevast Willy wordt genoemd. Deze Willy bezat een redelijke intelligentie, maar moest het, als het er op aan kwam, net als dokter Watson tegen het duizelingwekkend genie van Geoffrey Gill afleggen, wiens grootste gebrek was dat men 'een schokje door hals en achterhoofd kon ontwaren', wanneer hij door een onverwachte situatie of persoon werd verrast. Net als zijn grote voorganger Sherlock Holmes moest G.G. het hebben van observeren, combineren en deduceren, woorden die regelmatig in de conversatie tussen G.G. en Willy terugkwamen. Ook blijkt G.G. een meester in het vermommen, ja zelfs zodanig dat Willy hem vrijwel nooit herkent tot zijn vriend zich bekend maakt.

Van Schevichaven stuurde het manuscript *De man uit Frankrijk* naar uitgeverij Bruna en die zag er wel wat in. Dat dit juist was, bleek wel uit het feit dat de eerste druk al na een week was uitverkocht. De uitgever rook succes en drong bij Ivens aan op meer avonturen van Geoffrey Gill. Dat Geoffrey Gill een Engelsman was, werd op de koop toegenoemen. De detectives over Geoffrey Gill verkochten als warme broodjes. 'De boeken werden door de forensen op de perons van Bussum de krantenjongens uit de handen gerukt' volgens een ingezonden brief in het *Algemeen Handelsblad*. De Van Schevichavens konden er redelijk van bestaan. Het was geen vetpot meer zoals vroeger, maar ze konden toch nog een zekere welstand ophouden.

Vrouwelijke detective

Stof om te schrijven had Van Schevichaven genoeg, maar na twaalf

detectives ging Geoffrey Gill hem toch de keel uit hangen en liet hij hem in *De donkere poort* door communisten uit de Hongaarse Radenrepubliek van Béla Kun vermoorden. Van Schevichaven gooide het over een andere boeg en schreef tussen 1923-1925 zes detective-romans met een vrouw, May O'Neill, in

Ivens was de pionier van de Nederlandse detectiveroman.

de hoofdrol. Maar zijn lezers accepteerden de verdwijning van G.G. niet en net zoals Conan Doyle Sherlock Holmes weer uit de dood had moeten laten opstaan, kon ook Ivens er niet onder uit om Geoffrey Gill weer te laten verschijnen. Maar hij deed dit anders dan Conan Doyle. In deel zes van de May O'Neill-serie, *Het geheim van de koepel*, laat hij Geoffrey Gill weer opdraven, verpakt in herinneringen van zijn oude vriend mr Willem Hendriks. Het publiek reageerde meteen: G.G. bleek onverminderd populair. *Het geheim van de koepel* zou deel één worden van een nieuwe serie van twaalf G.G. verhalen. Ivens probeerde het daarna nog een keer met een Nederlandse speurder, Gerard van Panhuis, maar ook de brave Gerard haalde het niet bij Geoffrey Gill. En weer moest Ivens overstag. Vanaf 1933 verschenen er nog negen G.G. verhalen. Waarvan de laatste twee delen postuum uitkwamen.

Inspirator voor een nieuwe generatie detectiveschrijvers

Tot zijn grote verdriet was Van Schevichaven als jurist niet meer aan de slag gekomen na het debacle van 'De Algemeene'. Wel werkte hij vanaf 1929 bij het Bureau Colonial International. Een anti-Bolsjewistische organisatie die actie en propaganda voerde tegen de machthebbers in Rusland. Daarnaast was hij tot 1934 verbonden aan het Crisis Bureau In- en Uitvoer van het ministerie van Economische Zaken en Arbeid. Hij moest echter voornamelijk van zijn pen

zien te blijven leven. Naast detectiveverhalen schreef hij verhalen voor populaire geïllustreerde tijdschriften, zoals *De Prins* en *Het Leven*, periodieken die in de jaren dertig ook via de leesportefeuille, buitengewoon veel werden gelezen. Van Schevichaven bevond zich onder andere door zijn antibolsjewisme aan de rechterkant van het politieke spectrum. In mei 1934 werd hij lid van de Nationaal Socialistische Beweging. Een jaar later op 20 mei 1935 overleed hij in zijn slaap aan een hartaanval. De eerste detective schrijver van Nederland werd begraven op Oud Eik en Duinen in Den-Haag.

In de jaren zeventig heeft Bruna enkele verhalen van Geoffrey Gill ingekort en in de serie 'Zwarte Beertjes' heruitgegeven. Hoewel de plots soms erg onwaarschijnlijk zijn, bleken de verhalen desondanks aantrekkelijk te zijn voor een groot publiek. Vooral in natuurbeschrijvingen bleek Van Schevichaven een meester. 'Op alle plaatsen die ik in mijn boeken heb beschreven, ben ik zelf geweest', liet hij ooit weten. Zijn boeken over Geoffrey Gill zouden een grote inspiratie zijn voor een andere detective schrijver in Nederland: Havank. De schrijversnaam van Hans van der Kallen, die bijna op dezelfde manier samengesteld is als die van Van Schevichaven. Maar ook W.H. van Eemlandt, Appie Baantjer en Jackie Lourens zijn schatplichtig aan Van Schevichaven. Zo werd Van Schevichaven de pionier van de Nederlandse detectiveroman, die generaties lezers plezier heeft gebracht met zijn spannende verhalen en de inspirator was van een nieuwe generatie detectiveschrijvers in ons land. ◀

Speciale prijs voor Traditie lezers!

Geschiedenis van het zwemmen

Tweehonderd jaar geleden kon niemand zwemmen, ook vissers niet. In de negentiende eeuw komt daar verandering in. In 1846 werd in Amsterdam de eerste zwemschool opgericht, bedoeld om de arbeiders te leren zwemmen. Tegenwoordig kunnen veel mensen goed zwemmen en vinden wij zwemmen fijn om te doen en ook gezond voor ons lijf. Ook kan Nederland goed mee in de topsport zwemmen.

Allemaal te water!
120 jaar KNZB (Utrecht 2008) is te bestellen door € 18,75 over te maken op giro 810806 t.n.v. het Nederlands Centrum voor Volkscultuur o.v.v. zwemmen.

Geschiedenis van het behang

Het woord behang is afgeleid van behangsel. De term behangsel stamt nog uit de tijd dat de meeste vormen van wandbekleding uit textiel bestonden en los aan de wand hingen. In de negentiende eeuw werd papieren behang mode. Aan de motieven en kleuren is af te lezen in welke tijd het behang te dateren valt.

Papieren Behang, een rijke geschiedenis (Utrecht 2008) is te bestellen door € 19,75 over te maken op giro 810806 t.n.v. het Nederlands Centrum voor Volkscultuur o.v.v. behang.

De dodelijke Spaanse dame. Tekenaar L.J. Jordaen in *De Notenkraaker* (26 oktober 1918)

EEN DOODGEZWEGEN RAMP

Spaanse Griep

Tekst **DIETE DUMANS**

Dit jaar is het negentig jaar geleden dat er een griep uitbrak waaraan meer dan 50 miljoen mensen overleden. Deze ziekte doodde, in een vijfde van de tijd dat de Eerste Wereldoorlog duurde, meer mensen dan er soldaten aan het front sneuvelden. Of om meer actueel te zijn: in 24 weken stierven meer mensen aan de griep dan dat er in de laatste 24 jaar aan Aids zijn overleden.

De Spaanse Griep: we hebben er allemaal wel eens van gehoord, maar de feiten zijn we goeddeels kwijt. Is de geringe belangstelling, die de mysterieuze ziekte kreeg in de media, te verklaren doordat de wereld oorlogsmoe was in 1918? Alle aandacht ging immers uit naar de verschrikkingen van de oorlog. Maar ook later toen alles voorbij was, en duidelijk was geworden hoeveel mensen er gestorven waren aan de griep, lijkt het alsof de ziekte gewist is uit het collectieve geheugen: het was blijkbaar te erg om opgeslagen te worden in onze herinnering. De griep waaraan één procent van de wereldbevolking stierf, is letterlijk doodgezwegen!

Niet uit Spanje

Waar kwam deze griep, die vijftientig keer dodelijker bleek te zijn dan de 'gewone' griep, vandaan? In ieder geval niet uit Spanje, hoewel de naam dat wel suggereert. Spanje, neutraal gebleven tijdens de Eerste Wereldoorlog, kende geen beperking van zijn persvrijheid. Breed uitgemeten stond op 27 mei 1918 de ziekte vermeld die koning Alfonso XIII geveld had, samen met zijn kabinet en vele duizenden onderdanen. Zeer tot ongenoegen van de Spanjaarden heette de griep daarna 'de Spaanse Griep'.

Waar het griepvirus vandaan is gekomen, is nooit duidelijk geworden: sommigen spreken van het Verre Oosten, anderen van de Verenigde Staten. Wel is bekend dat het virus zich snel verspreidde door de transporten van grote groepen militairen. Schepen die aankwamen uit de VS brachten militairen mee, waarvan een deel ernstig ziek was bij aankomst in Europa. In de barakken, waar de soldaten dicht open leefden, besmetten ze elkaar vervolgens razendsnel. Vluchtelingen uit België, onderdak zoekend in het neutrale Nederland, waren door uitputting, ondervoeding en slechte huisvesting een gemakkelijke prooi voor het virus. Nederlandse arbeiders die in de grensstreken leefden, brachten het griepvirus mee uit Duitsland, wanneer zij naar huis terug keerden. Tot slot zorgden de

Nederlandse soldaten die op verlof naar huis kwamen, voor verspreiding van de griep. Het virus was blijkbaar zeer reislustig.

Angstverhalen

Onbekend was waar de ziekte vandaan kwam, onbekend bleef ook de ziekteverwekker. Bacteriën konden gezien worden onder de microscoop. Het bestaan van virussen was al bekend, maar niemand had nog een virus gezien, omdat men nog niet beschikte over een elektronenmicroscoop.

En waar kennis ontbreekt, slaat de achterdocht toe. Kwade tongen beweerden dat het Duitse farmaceutisch bedrijf Bayer medicijnen op de markt had gebracht die besmet waren met de onbekende ziekteverwekker. Anderen meenden dat uit de aarde, verzadigd door de lijken van de duizenden gestorven soldaten, giftige dampen opstegen die de mensen ziek maakten.

Nog niemand had ooit een virus gezien, dus men was vooral bang voor besmetting via de lucht. Zelfs echtparen beschermden zichzelf tegen inademing van de Spaanse Griep.

De Spaanse Griep maakte in korte tijd onnoemelijk veel slachtoffers.

Uit religieuze hoek zag men de ziekte als een gesel Gods. Diefstal, moord, hoerij en drankzucht tierden welig in de eindfase van de Eerste Wereldoorlog. Wanhopig en moedeloos over de situatie, waren normen en waarden vervaagd. Abraham Kuiper, oprichter van de ARP, vermoedde dat de griep gestuurd was door God om de mens te straffen. 'Na de tyfus en de roodvonk, heeft God een nieuwe plaag naar de wereld gezonden om de mens tot inkeer te brengen.'

Kwakzalverij

Artsen stonden met lege handen: behalve algemene gezondheidsregels en de patiënt bijstaan in zijn laatste uren, konden ze weinig doen. 'Het is thans treurig om medicus te zijn', schreef één van hen. Sommige patiënten stierven heftig benauwd binnen enkele dagen, doordat hun longen volliepen met vocht, anderen bezweken na een dag of tien aan longontsteking, een zeer gevaarlijke complicatie bij griep, zeker toen penicilline nog moest worden uitgevonden. In het *Nederlands Tijdschrift van Geneeskunde* probeerden artsen elkaar te adviseren met een mogelijke heilzame therapie: clavulaan injecties, collargol inspuitingen, het geven van een klyasma en zelfs het aloude aderen werden gepropageerd. In de volksmond werd het meerdere malen innemen van een glaasje jenever geadviseerd. Grafdelvers, die overuren maakten en erg bevreesd waren voor besmetting, namen dit advies soms zo letterlijk, dat ze aan het einde van de dag niet meer wisten wie waar begraven lag.

Het ontbreken van een echt werkend medicijn schiep een vacuüm dat de weg vrijmaakte voor kwakzalverij en commercieel gewin. Er werd massaal ingespeeld op de angst onder de bevolking. Op grote schaal ging abdijsiroop van de firma Akker te Rotterdam, hét middel tegen griep, over de toonbank. Bij nadere inspectie kwam het drankje helemaal niet uit een abdijsiroop en bevatte het niet meer dan suikerstroop met kaneel. Mentholsnui, staalpreparaten, hoest- en anti-griepstilles beloofden van alles, maar deden helaas weinig. Een bedrijf uit

Amsterdam adverteerde met een lucht- en desinfectie preparaat, te gebruiken in openbare gelegenheden. Vrijwel alle foto's gemaakt tijdens de griepgolven tonen mensen met mondkapjes voor: de tandarts, de kapper, de tramconductor, de lokettiste bij de spoorwegen, allen droegen ze een mondkapje. Eén foto laat een man met zijn vrouw zien, genoeglijk thuis de krant lezend, beiden met een kapje op beschermd tegen wederzijdse besmetting! De Vereniging tegen de Kwakzalverij vond dit alles volksverlakkerij: 'de ongehoorde uitbreiding en kwaadaardigheid maken het begrijpelijk dat ieder snakt naar een goed middel tot genezing en licht geneigd is alles te geloven', schreef zij verontwaardigd.

Snelle verspreiding

In het voorjaar van 1918 had de griep zich nog niet laten kennen als een gevaarlijke ziekte. Het aantal doden lag niet ver boven het jaarlijks gemiddelde. Wel opvallend was dat er dit keer vooral jongeren tussen de 20 en 35 jaar stierven, terwijl anders vooral ouderen het slachtoffer waren. Eind juli had de arts A. Norden uit Amsterdam in een pamflet nog geschreven dat er niet het minste gevaar bestond voor de bevolking: 'Reden tot ongerustheid is er in het geheel niet. Voorzorgsmaatregelen nemen is onmogelijk. Zorg voor een goede hygiëne, vermijdt grote inspanningen en ga vaak naar buiten. Ga rustig slapen inwoners van Nederland, want de ziekte heeft tot dusver bewezen een goedaardige te zijn.' In oktober was heel Nederland in de ban van de griep. Het aantal doden bleef stijgen, omdat geen enkele therapie, regulier of alternatief, aansloeg. De doodsangst voor deze ongekend heftige griep stemde tot neerslachtigheid, zeker toen er ook in de gegoede kringen, waar geen grote huisvestings- of voedingsproblemen bestonden, slachtoffers vielen.

Steeds dwingender werd vanuit de bevolking de roep om overheidmaatregelen. Maar Den Haag deed weinig tot niets. Een algemeen beleid bleek niet te bestaan. Kamervragen gesteld in

Spaansche Ziekte
Menthaform-Tabletten
 EEN VOORBEHOEDMIDDEL
 DESINFECTEEREN KEEL EN MOND. (58180)
 Gebruiksaanwijzing op iedere fles. Prijs f 0.80 per fles.
 VERKRIJGBAAR BIJ H. H. APOTHEEKERS EN DRUGGISTEN
N. V. Kon. Pharm. Fabrik
v/h BROCADES & STHEEMAN, MEPPEL

In de kranten werd gewaarschuwd voor de griep en werden allerlei geneesmiddelen aangeprezen. Niets hielp.

september, werden pas in november beantwoord: 'Er zijn geen maatregelen bekend die tegen een zo besmettelijke ziekte en een zich zo snel uitbreidende aandoening met enige kans op slagen te nemen zijn. Wat heeft het voor zin te vechten tegen een ziekte die zich niet bevechten laat.' Als er al iets werd ondernomen op lokaal terrein, dan hanteerde men overal andere regels. In Amsterdam bleven de scholen open, terwijl elders in het land scholen sloten. Sommige gemeentebesturen vaardigden een samscholingsverbod uit, lasten de geplande kermis af of sloten theater en bioscoop. In Leiden gingen de colleges van de universiteit niet door en moesten de openbare bibliotheek en leeszaal sluiten. In Tilburg werd aan gezinsleden en verzorgers van zieken verzocht niet naar de mis te komen om besmetting te voorkomen. Rotterdam sloot zijn bioscopen voor de jeugd onder de zestien jaar. Uniformiteit in regelgeving ontbrak. De enige maatregel die de regering uiteindelijk wist te nemen, was het uitroepen van een algemene bidde op 28 november 1918: kennelijk moest de hulp van boven komen.

Vele doden

Meer dan vijftig miljoen doden in de wereld – de hele bevolking van het huidige Frankrijk – en 30.000 doden in Nederland – de bevolking van Breda – werden er na de griepgolf geteld.

Wat betekenen die getallen voor de individuele mens? Kinderen hadden grote kans wees te worden, ouders verloren één of meerdere kinderen. Scholen moesten sluiten bij gebrek aan leerkrachten, het openbaar vervoer kwam vrijwel stil te liggen in bepaalde plaatsen, omdat al het personeel ziek in bed lag en een aantal van hen was overleden. Toch al overvolle ziekenhuizen kampten met ernstige problemen, omdat veel verpleegkundigen zelf besmet waren. Artsen waren overbelast door het extreem aantal zieken die zij na te lopen hadden. Omdat soms het hele gezin ziek te bed lag, gingen huisartsen op pad met zakken vol keurig gelabelde huissleutels. Tientallen huisbezoeken per dag waren toen geen uitzondering.

Drenthe

Het zwaarst getroffen werd de provincie Drenthe. De arme bevolking leefde daar dicht opeen in schamele, slecht geventi-

De Griep is nog niet weg!!!
 Velen zijn reeds als slachtoffer van de Griep gevallen en nog dagelijks neemt het aantal grieplijders toe. Informeer bij Uwe bekenden, hoeveel nieuwe Griep-zieken er bij komen.
 Moet gij er óók onder vallen? Kerels als boomen worden in één dag door de Griep weggemaaid.
De Griep is een windvlaag des doods.
 Moeders, waakt over Uwe kinderen en Uwe huisgenooten. Eén flesch Abdijsirop heeft reeds duizenden beschermd voor ernstiger ziekten. Verschaf U de Abdijsirop vóór Woensdag. Eén minuut kan te laat zijn. Napoleon verloor den slag bij Waterloo, doordat hij even te laat was.
Weest Gij op tijd!

leerde huisjes. Ondervoeding en uitputting maakten de mensen uiterst vatbaar. Zo gaat het verhaal van Geertje Pieters uit Hollandscheveld, gelegen in de veenstreek waar hard gewerkt, weinig gegeten en veel gedronken werd. Tijdens de Spaanse Griep bracht zij vier van haar kinderen binnen één week naar het graf. Twee zonen, Jan 32, Lucas 25, stierven volgens de overlijdensakten op 20 november om half drie 's middags. Toen zij zaterdag 23 november begraven werden, waren er nog zeven doden die op deze dag hun laatste rustplaats kregen. Negen doden in een kleine gemeenschap. De dag na de begrafenis stierf Jan 28 jaar oud, een dag later gevolgd door Geert 22 jaar. Een gruwelijk verhaal, maar niet uniek. In dezelfde streek stierven acht van de negen kinderen uit één gezin: de baby van 1 jaar oud bleef gespaard.

Ieder jaar krijgen veel mensen griep, een klein aantal sterft eraan. Ons immuunsysteem maakt antistoffen aan tegen het virus. Het verraderlijke van elk virus, dus ook het griepvirus, is echter dat het altijd bezig is zich beetje bij beetje te veranderen zodat mensen altijd opnieuw ziek kunnen worden. Gebeurt zo'n verandering in één keer erg sterk, dan is dat virus nieuw voor iedereen die er mee in aanraking komt. Het immuunsysteem herkent het virus niet en dit laatste gebeurde bij de Spaanse Griep.

Negentig jaar nadat de Spaanse Griep uitbrak, horen we steeds meer spreken over het vogelgriepvirus. Nu nog een virus dat alleen kan overgaan van dier op mens, nog niet van mens op mens. Gelukkig zijn we nu beter voorbereid dan in 1918. We weten dankzij de elektronenmicroscopie hoe virussen eruit zien, door onderzoek weten we hoe ze veranderen ofwel muteren. We beschikken nu wel over antibiotica die de gevaarlijke complicatie van een griep, longontsteking, kan behandelen en op grote schaal worden vaccins tegen het vogelgriepvirus aangemaakt.

Want ook al heeft ons collectieve geheugen de Spaanse Griep grotendeels verdrongen, op een herbeleving van deze griep in een nieuw jasje zit niemand te wachten. ◀

BLOEMENCORSO'S IN NEDERLAND

Kunst met bloemen

Tekst **PIET DE BOER**
 Foto's **TH. VAN GIJLSWIJK**
 NATIONALE BEELDBANK

In Nederland bestaan ongeveer twintig bloemencorso's. De meeste corso's vinden plaats tijdens de maanden augustus en september in de provincies Gelderland en Overijssel. Het corso van de duin- en bollenstreek rijdt in april als de hyacinten bloeien en 'gekopt' worden. Het corso van de bollenstreek is dan ook het enige corso in het voorjaar.

De vroegste vermelding van corso's ligt in de negentiende eeuw. Optochten met versierde fietsen, karren en wagens werden toen populair bij allerlei feestelijke gebeurtenissen. Opvallend is dat de vroegste sporen van corso-achtige activiteiten pas aan het eind van de negentiende en begin van de twintigste eeuw opduiken. In kranten en literaire bronnen kunnen een aantal 'snippers' van deze bloemenoptochten worden terug gevonden. Zo was er een feestelijk bloemencorso in 1894 in Den Haag, waarbij een herdenkingspenning werd uit gegeven. In april 1904 reed er al een corso met versierde fietsen door Leiden. In april 1919 werd in Haarlem een groot corso gehouden door de

Nederlandse Maatschappij voor Tuinbouw en Plantkunde in het kader van de 'Groote Bloemenfeesten' en in september van dat jaar reed in Utrecht ook een bloemencorso door de stad. Verschillende straten werden met groen en bloemen versierd en Utrechters konden een tentoonstelling van allerlei bijzondere fruitsoorten bekijken. De organisatie was in handen van de Utrechtse Handelsvereniging. In 1929 begon het kermiscomité in Lichtenvoorde ook een bloemencorso te organiseren met medewerking van de net opgerichte schutterij. De allegorische bloemenoptocht werd een vast onderdeel van de kermisverma-lijkheden en diende om de kermis nieuw elan te geven. ▶

In Lichtenvoorde worden heel veel dahlia's gebruikt om de wagens te bouwen. De wagen met de visjes van bouwgroep 6kamp won in 2007.

Versierde fietsen, karren en wagens

De corso's waren bescheiden vergeleken met de grootse optochten van nu. Versierde fietsen, karren en wagens trokken door de straten naar aanleiding van een oranjeveest, kermis, bloemententoonstelling van een floralia-vereniging of de opening van een nieuwe weg. De handel en nijverheid of commercie zijn altijd belangrijke, financiële ondersteuners voor corso's geweest. Vaak waren dat commerciële landbouworganisaties, zoals veilingen, maar ook minder voor de hand liggende bedrijven zagen brood in het bloemencorso. Zo is er een literaire beschrijving van een corso te Overveen op 12 april 1896 met voornamelijk fietsers en reclamewagens van fietsfabrieken. De corso-deelnemers hadden de nacht doorgebracht in een fabriek. 's Morgens kwamen de wagens volgeladen met manden afgesneden hyacinten en tulpen zodat de rijders hun voertuigen konden versieren. De auteur van *Herinnering aan het bloemen-corso* verhaalt hoe de deelnemers 'nu de versch gesneden bloemen, als een kleurig kleed, om het geraamte hunner machines vlochten.' Rode, witte en blauwe hyacinten werden als guirlandes aan de 'machines' bevestigd met touw en ijzerdraad. 'Timmerlui en behangers, hoog op ladders, waren druk bezig met de versiering der groote wagens, die, als reclame van de verschillende rijwielfabrikanten, in de stoet mee zouden rijden.'

Bloemsculpturen

Een aantal corso's ontwikkelde zich tot een jaarlijks terugkerend evenement. Het verschijnsel dat een corso een vast onderdeel van de feestkalender werd, ontstond tussen de twee wereldoorlogen en het aantal vaste corso's nam na de Tweede

Wereldoorlog verder toe. Na 1945 werd een corso steeds meer een tentoonstelling van rijdende sculpturen bedekt met bloemen. De kwaliteit van het spektakel en de artistieke betekenis van de corso's nam sterk toe. Dat gold niet alleen voor het corso in de duin- en bollenstreek, maar bijvoorbeeld ook voor het corso in Lichtenvoorde en Zundert.

Hyacinten en dahlia's

Het voorjaarscorso in de bollenstreek bestaat uit hyacinten. De bloemen zijn hier in feite een afvalproduct van de bollenteelt. Men snijdt de bloemtros van de hyacint zodat de bol beter groeit. De bloemen werden – voordat het corso populair werd – gestort op zogenaamde 'porriehopen'. Om daar vervolgens nutteloos weg te rotten. Door het corso werd dit kleurrijk materiaal hergebruikt voor een kleurrijke stoet door de bollenstreek. Bij de corso's in Overijssel en Gelderland zijn dahlia's de gangbare bloemen. De planten bloeien in augustus en september. De bloemen worden geplukt, de onderkantjes weggesneden en uiteindelijk op het ontwerp geplakt of gestoken.

In de bollenstreek bevestigt men de bloemtrossen met lange nieten op een ondergrond van bossen stro en stromatten en sinds enkele jaren op een kunststoflaag die men op het ontwerp van de wagen spuit. Bij de dahlia-corso's bevestigt men de bloemen met lijm direct op een ondergrond van verlijmd oude kranten.

Stekers gebruiken allerlei technieken om het resultaat zo professioneel mogelijk te maken. Het moet er strak en netjes uit zien.

Dus moet de bloemensteel met 'hyacintennageltjes' verticaal gestoken worden. Met de onderkant van de steel omhoog. Als de bloemen wat slapper worden, blijft alles er strak uitzien. In Lichtenvoorde vonden ze een manier uit om de bloemen beter op elkaar te laten aansluiten. Vooral bruikbaar als je mescherpe lijnen in het ontwerp wilt, maar ook voor het maken van letters. Ze knippen de ronde dahlia's, gestoken op een stukje hout, vierkant. Soms werden wel 35.000 bloemen gebruikt voor één wagen.

Corsoweer

Zonder goed weer en veel bloemen zijn corso's bijna niet te realiseren. De grote wagens in Lichtenvoorde hebben 150.000 tot 200.000 bloemen nodig. Zonder bloeiende hyacinten en dahlia's op het juiste moment, komt een corso in gevaar. In de bollenstreek wijkt men dan uit naar narcissen of zelfs zijden bloemen. Als het te warm is in het voorjaar snijden de organisatoren de hyacinten eerder en bewaren deze in een koelhuis. Bij de dahlia-corso's speelt de beschikbaarheid van bloemen ook een grote rol. Daar moesten bloemen soms zelfs ingekocht worden bij kwekers uit de bollenstreek. Maar men probeert in nood-situaties vooral door onderlinge verkoop en ruil aan de juiste hoeveelheden van elke kleur te komen. Veel bouwgroepen hebben namelijk een stuk grond tot hun beschikking waar ze het 'basismateriaal' voor het corso kweken.

Wagens

Pronkstukken op elk corso zijn de grote wagens. Zij brengen het spektakel. Ze zijn ook bepalend voor de kwaliteit en het aanzien van het corso. Hoe groter, hoger en langer hoe beter. In Lichtenvoorde bepaalt onder andere het aantal verwerkte bloemen de categorie. De meeste corso's hebben zo'n vijftien tot twintig van deze grote wagens, gigantische bouwsels met een driedimensionaal ontwerp. Veelal is het onderwerp realistisch weergegeven met herkenbare figuren, dieren en voorwerpen.

Voor een grote wagen zijn wel

150.000 tot 200.000 bloemen nodig.

In het bloemencorso van de duin- en bollenstreek was de Hillegommer en amaryluskweker Willem Warmenhoven de eerste, die met een professioneel gebouwd driedimensionaal ontwerp rondreed. Hij ontwierp en bouwde samen met de harddraverijvereniging voor het plaatselijke Koninginnedagcorso van 1947 een enorme walvis. Het gevaarte was opgebouwd uit hout, gaas, mos en hyacinten. Met de walvis speelde Warmenhoven in op de actualiteit, want het hypermoderne schip de Willem Barendsz was uitgevaren om op walvissen te jagen. Na het corso reed de wagen dan ook naar Amsterdam waar de rederij van de Willem Barendsz was. Vervolgens werd de bloemenvis op het Rembrandtsplein tentoongesteld en door de Amsterdammers spontaan van zijn bloemen ontdaan.

Tijdens de optocht in Hillegom had Warmenhoven de burgemeester langs neus en lippen gevraagd of het geen goed idee zou zijn een corso te organiseren door de streek samen met Lisse en Sassenheim. De burgemeester zag daar waarschijnlijk wel wat in en richtte met de twee andere burgemeesters het Centraal Comité Bloemencorso Bollenstreek op. In 1948 reed voor het eerst een corso tussen Hillegom, via Lisse naar Sassenheim en terug.

Ontwerpers

De deelnemers van het eerste uur waren verenigingen en bedrijven. Ieder had de vrije hand in het ontwerp van zijn wagen. Een centrale ontwerper of vormgever ontbrak nog. Ontwerpers spelen in veel van de huidige corso's een belangrijke rol. De ontwerpen worden gemaakt naar aanleiding van het thema van het corso. Als elke steekploeg zijn eigen ontwerper heeft, zoals in Lichtenvoorde, is van een centraal thema

Jeugdcorso in Lichtenvoorde (1929). Van links naar rechts, Joop Kruip, Jan Wolters, Hemmie Kruip (met ronde brillette), moeder Wolters (vrouw met hoed) samen met Bernard Toebes. Op de achtergrond opoe Mellink.

dan ook geen sprake. Wel zijn er trends te onderscheiden, vertelt vice-voorzitter Herman ter Haar van het corsocomité in Lichtenvoorde. 'De trend van de laatste jaren is magie en magische taferelen', zegt hij. 'Waar die trends vandaan komen, is moeilijk uit te leggen. Het hangt misschien samen met *hypes* als Harry Potter. Maar ontwerpers laten zich ook inspireren door de succeswagens van het laatste jaar. Men let goed op elkaar.

Geheimhouding en verrassing zijn dan ook belangrijk. Je wilt met de wagen het publiek en de andere bouwers verbazen. In sommige gevallen worden de ramen van de opbouw dichtgeplakt om 'spionnen' geen kans te geven. Bovendien is originaliteit heel belangrijk. Wagens die een plaatje 'gepikt' hebben van een film – zoals bijvoorbeeld de Lion King – krijgen minder punten dan een origineel ontwerp. De ontwerpen worden door lokale artistieke Lichtenvoorders, maar ook door ontwer- ➤

pers uit Zundert gemaakt, waar het grootste dahliacorso van Nederland plaats vindt.

Voor het bollenstreekcorso was er vanaf 1951 jaarlijks een thema en ontwerper. Jos en later zoon Kees van Driel hebben tot 1998 het corso vormgegeven. Jos was reclameschilder van huis uit en schilderde bolbloemen voor de catalogi van bollenkwekers. De invloed van de ontwerper was groot. Jos was heel enthousiast, maar zat ook overal bovenop. Deze 'corsogeneraal' ging zelfs de smeden langs, die de ontwerpen in elkaar lasten en controleerde of elk stukje gebogen ijzer wel de goede vorm had. Als de smid klaar was, werd het stro aangebracht en kon er gestoken worden. De manier van steken, de kleurencombinaties en de afwerking vielen onder verantwoordelijkheid van de stekers. 'De laatste jaren neemt de invloed van de steekploegen toe', zegt Theo van Gijlswijk, die decennialang leider was van de steekploeg van Voetbalvereniging Van Nispen uit De Zilk. 'Stekers krijgen nu meer ruimte om hun eigen visie door te laten klinken', zegt hij. De beoordeling vindt echter vooral op ambachtelijke criteria plaats. Dat wil zeggen: de juryleden kijken vooral hoe professioneel de wagen opgestoken is.

Hartelijk Holland

Het thema wordt nog wel 'van bovenaf' vastgesteld. Het corso-comité bedenkt jaarlijks het thema voor het corso. Die kunnen heel algemeen zijn, zoals 'Meesterwerken' (2006) met wagens

over Hollandse meesterwerken als een zelfportret van Rembrandt, Delfts blauw en de Schutterij van Frans Hals. Maar ook piramiden, Harry Potter, De schepping en Jip en Janneke vielen toen onder de meesterwerken.

Uitgesproken volkscultureel was het corso van 2005 met het thema 'Hollandse evenementen'. Daar waren wagens te zien over prinsjesdag, de vierdaagse, carnaval, sinterklaas, vlaggetjesdag, schaatsen en onvermijdelijk het bloemencorso zelf. Er wordt daarmee voortgeborduurd op een trend die door de Van Driels is neergezet. Vanaf 1951 kwamen 'Hollandse' thema's voorbij als: Mooi Nederland, Hollands glorie en Hartelijk Holland (1978). Daarnaast onderwerpen die met het jaargetijde en de bloemen zelf te maken hadden, zoals Lente-kinderen en Bol en Bloem.

De thema's moeten namelijk aantrekkelijk zijn voor het publiek en aansluiten bij de smaak van de gemiddelde toeschouwer. Dat publiek bestond en bestaat vooral uit de inwoners van de bollenstreek, maar ook komen er heel veel dagjesmensen en toeristen uit het buitenland op af. Vooral Amerikanen bezoeken Nederland in de lente om de bollenvelden, de Keukenhof en het Corso te zien.

Het belang van het toerisme is te illustreren aan de strijd om de vaste corsodatum. De Holland Amerika lijn, die duizenden Amerikanen naar Nederland vervoerde voor dit corso en veel reclame maakte in Amerika, krijgt grote problemen met zijn

klanten als het corso verplaatst wordt. In de beginjaren bouwde men het corso namelijk pas als er bloemen waren. Dat deed het comité besluiten het evenement op een vaste datum te laten vallen, de laatste zaterdag in april en zo de toeristische mogelijkheden van het evenement te vergroten. 'Als er tegenwoordig onvoldoende bloemen op de velden staan, slaat dan ook de 'corsokoorts toe', volgens het *Leids Dagblad* in de jubileumbijlage uit 1998. Er moeten dan bloemen van elders komen. Het corso gaat door, maar dan met geïmporteerde Franse hyacinten of met hyacinten uit de kas.

Vrijwilligers

Naast bloemen moeten er ook voldoende mensen zijn, die tijd willen steken in een bloemenwagen. Honderden vrijwilligers heb je nodig, alleen al om de wagens 'op te steken'. Theo van Gijlswijk vertelt dat je voor een kleine wagen honderdvijftig uur steekwerk moet rekenen. Je moet daarom constant ongeveer vijftien stekers aan het werk hebben. Maar ook weer niet teveel, want dan zit je elkaar in de weg en loop je kans op beschadigingen. De opstekers verdienen met het werk ook wat geld voor hun vereniging. Voor veel voetbalclubs en andere sportverenigingen een reden om een corsowagen te adopteren. Dat spekt de clubkas. Het steken gebeurt in een grote hal waar alle corsowagens opgesteld staan. Lange tijd was dat bij het corso in de bollenstreek een ruim veilinggebouw, dat in die periode toch leeg stond.

Het is werken onder grote druk, want de deadline is onverbidelijk. 'Streven is om op donderdagavond gereed te zijn. Vrijdag de laatste stukjes. Ik loop dan met handen vol bloemen de laatste gaten te vullen', vertelt Van Gijlswijk. Want vrijdagavond gaat de stoet naar Noordwijk en dan op zaterdag naar Haarlem.

Saamhorigheid

In Lichtenvoorde zijn de plakavonden ook de drukste periode van het corsoseizoen, dat eigenlijk het hele jaar duurt. In grote schuren of bedrijfsruimtes worden de dahli's op het geraamte – van ijzerdraad bedekt met kranten – geplakt. Op vrijdag en zaterdag vóór het grote corso zijn enkele duizenden mensen aan het plakken, zegt Ter Haar. 'De aantrekkelijkheid is de saamhorigheid die de deelnemers ondervinden. Je maakt samen wat. Daarnaast speelt het wedstrijdelement een grote rol. De dahliaplakkers willen wel zo hoog mogelijk eindigen. Sommigen halen nooit de top tien, maar doen mee onder het olympische motto 'meedoen is belangrijker dan winnen'. In Lichtenvoorde speelt echter ook de onderlinge concurrentie een grote rol. Wie heeft het fraaiste ontwerp en hoeveel punten krijgen we dit jaar van de jury.

Volkskunst

De kracht van de corso's in Nederland is de inzet van heel veel vrijwilligers. Die veel tijd en energie steken in hun corso. Financieel blijft het vaak moeilijk om het bloemencorso rijdende te houden. In de bollenstreek wordt het corso betaald door de bloembollenveiling en een aantal grote bedrijven.

Bloemencorso's zijn het werk van vele vrijwilligers, die samen avond aan avond aan het bloemsteken zijn.

Andere corso's bekostigen alles met collectes, loterijen, maar ook met de verkoop van bloemen. Soms wordt entree geheven om de kosten te dekken, zoals in Zundert. De grote kosten van deze volkskunstwagens zijn, bij het wegvallen van grote sponsors, vaak de doodsklap voor een corso. Dat was in de negentiende eeuw al zo en dat is het nu nog.

In 2007 reed het beroemde bloemencorso van Aalsmeer voor de laatste maal naar Amsterdam en kon men de bloemenwagens in het Olympisch stadion voor de laatste keer zien. De bloemenveiling Aalsmeer stopte met subsidiering, omdat het corso niet tot de *core business* van het bedrijf behoorde. In 2008 dus geen corso van Aalsmeer meer, maar gelukkig nog wel twintig andere bloemencorso's met fraaie staaltjes Nederlandse volkskunst op spectaculaire schaal. <

Meer informatie: <http://corso.startkabel.nl>

In de bollenstreek gebruikt men hyacinten om de wagens mee te versieren.

In het volgende nummer

Kaasmaken

Kaas maken is een oud ambacht, dat nog steeds voor een deel op de boerderij gebeurt. Deze zogenaamde boerderijkaas is zeer gewild bij kaasliefhebbers. Hoe gaat het maken van kaas in zijn werk?

Kinderrijmen

De Koninklijke Bibliotheek in Den Haag heeft een bijzondere prentenboekencollectie, waarin onder meer veel oude kinderrijmen en -liedjes. Deze liedjes en rijmen zijn in de loop van de eeuwen mondeling van ouder op kind overgedragen. Als mensen niet helemaal meer begrijpen wat er eigenlijk met zo'n tekst bedoeld wordt, ontstaan er gemakkelijk diverse varianten.

Kraamvrouwenkoorts

Een bevalling was vroeger niet zonder risico, want veel kraamvrouwen stierven in het kraambed. Vooral de koorts die op de derde dag na de bevalling kwam opzetten was gevreesd. Deze dodelijke kraamvrouwenkoorts ontstond omdat artsen en vroedvrouwen met vuile handen de kraamvrouw hielpen.

Culturele bagage

Voor elk nummer van Traditie zullen wij dit jaar iemand interviewen over zijn culturele bagage. Iedereen heeft van huis uit een rugzakje mee gekregen met daarin de tradities en rituelen die van generatie op generatie worden doorgegeven. Zoals in dit nummer Kader Abdolah vertelt over zijn achtergronden, zo zal ook in de volgende nummers iemand vertellen over zijn 'roots'.

Colofon

Traditie
tijdschrift over alledaagse dingen,
tradities en rituelen
jaargang 14, nummer 2, zomer 2008

Traditie is een uitgave van het
Nederlands Centrum voor Volkscultuur

Redactie en exploitatie:
Nederlands Centrum voor Volkscultuur
Postbus 13113, 3507 LC Utrecht
F.C. Dondersstraat 1, 3572 JA Utrecht
tel: 030-2760244
email: ncv@volkscultuur.nl
www.volkscultuur.nl

Redactie:
drs. Ineke Strouken (hoofdredactie)
drs. Piet de Boer
Met dank aan Olivier Rieter, Ton Fischer en
Albert van der Zeijden

Foto omslag: Nationale Beeldbank

Vormgeving: www.icarusontwerp.nl
Drukwerk: www.libertas.nl

Traditie verschijnt vier keer per jaar.
Een abonnement kost € 18,-.

Opzegging van abonnementen moet uiterlijk
1 december aan de administratie zijn
doorgegeven.

Traditie verschijnt ook op cassette, ingesproken
voor mensen met een leeshandicap.
Dedicon
Postbus 24, 5360 AA Grave
tel. 0486-486486, fax: 0486-476535
email: info@dedicon.nl
www.dedicon.nl

© Nederlands Centrum voor Volkscultuur

Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen
en/of vermenigvuldigd zonder schriftelijke toe-
stemming van de uitgever.

Wij hebben alle moeite gedaan om rechtheb-
benden van copyright te achterhalen. Mochten er
personen of instanties zijn die menen aanspraak
te maken op bepaalde rechten, dan wordt hun
vriendelijk verzocht contact op te nemen met de
uitgever.

ISSN 1382-4104

Doe mee met het Jaar van de Tradities 2009

Het jaar 2009 is door het Nederlands Centrum voor Volkscultuur uitgeroepen tot het Jaar van de Tradities. Wij hopen dat héél véél organisaties hier aan mee willen doen.

Er komt een speciale website, er worden tentoonstellingen en lespakketten gemaakt, in elk nummer van het tijdschrift Traditie worden artikelen over de (historische) achtergronden van belangrijke tradities en rituelen opgenomen en ook de Nationale Volkscultuurdag zal in het teken van tradities staan. Verder zullen wij zoveel mogelijk publiciteit genereren en streven wij er naar om aan het einde van het Jaar van de Tradities

uw honderd belangrijkste tradities en rituelen op onze website www.volkscultuur.nl gedocumenteerd te hebben.

Wij hopen dat u ook meedoet met het Jaar van de Tradities, bijvoorbeeld door de tradities van uw gemeente te onderzoeken, een lezing of tentoonstelling te organiseren, een themanummer van uw tijdschrift hiervoor te reserveren of door een traditie van vroeger na te spelen.

Het Jaar van de Tradities moet een jaar worden met héél véél activiteiten en wij hebben uw hulp dan ook hard nodig. Wij van onze kant zullen er alles aan doen om u van dienst te zijn met kant-en-klaar producten, folders, affiches, persberichten enzovoort.

Wilt u meedoen met het Jaar van de Tradities, meldt u dan aan bij het Nederlands Centrum voor Volkscultuur (ncv@volkscultuur.nl, 030 – 2760244). Wij zullen u dan weer op onze beurt op de hoogte houden!

TRADITIE

Postbus 13113, 3507 LC Utrecht

F.C. Dondersstraat 1, 3572 JA Utrecht

tel: 030-276 02 44

ncv@volkscultuur.nl

www.volkscultuur.nl

Veel van onze gewoonten hebben wij onbewust overgenomen van onze ouders en voorouders en vervolgens naar onze eigen hand gezet. Het doorgeven van gewoonten en gebruiken van generatie op generatie noemen wij 'traditie'. Het woord is afgeleid van het Latijnse woord 'traditio', wat overhandiging betekent. Het overhandigen van cultuur aan de volgende generatie.

Traditie is het tijdschrift dat informatie over de historische en hedendaagse tradities, rituelen en alledaagse dingen in Nederland geeft. Want de tradities van ons dagelijks leven zijn een belangrijk onderdeel van het sociale geheugen van een samenleving en vormen de basis van de culturele bagage die ieder van ons met zich meedraagt.

